

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Bakalářská práce

**Výkon trestu odnětí svobody v České republice
jako liminární fáze přechodového rituálu**

Anna Pospíšilová

Vedoucí práce: Mgr. Ondřej Skripnik, Ph.D.

Praha 2017

ČESTNÉ PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně. Veškerou použitou literaturu jsem řádně citovala. Tuto práci jsem nevyužila k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 5.1.2017

.....

PODĚKOVÁNÍ

Na tomto místě chci poděkovat Mgr. Ondřejovi Skripnikovi, Ph.D., za to, že svolil k odbornému vedení mé práce, za vstřícnost a za cenné rady a připomínky, které mi při konzultacích poskytl.

Obsah

1. Úvod.....	1
2. Hypotetické zaměření práce.....	5
3. Použité informační zdroje.....	7
4. Základní pojmy.....	8
4.1 Rituál.....	8
4.2 Přechodový rituál.....	9
4.2.1 Fáze přechodového rituálu.....	11
4.2.2 Liminarita a communitas.....	12
4.3 Svoboda.....	13
4.3.1 Svoboda a práva jednotlivce.....	14
4.3.2 Listina základních práv a svobod.....	15
4.3.3 Odnětí svobody.....	17
5. Právo.....	19
6. Trest, jeho účel ve společnosti a trest odnětí svobody.....	22
7. Legislativa.....	24
7.1 Legislativní normy trestního práva.....	25
7.2 Výkon trestu odnětí svobody.....	27
8. Totální instituce.....	28
9. Vězeňská služba.....	32
10. Shrnutí.....	33
11. Liminarita a její prvky v legislativě České republiky.....	34
11.1 Liminarita a formy jejího vnímání.....	35
11.2 Liminarita a vlastnictví statků.....	37
11.3 Liminarita a příbuzenský systém.....	39
11.4 Liminarita a individualizace.....	43
11.5 Liminarita a změna v chování.....	45
11.6 Liminarita a sexuální život.....	47
11.7 Liminarita a vzdělávání.....	49
11.8 Liminarita a sociální vztahy.....	51

12. Závěr.....	54
13. Bibliografie.....	60

1. Úvod

Už od dětství jsme účastníky společenského dění. Přijímáme události ve svém životě jako jeho běžnou součást a na ty, které považujeme za speciální, se těšíme a připravujeme. S očekáváním podstupujeme přelomové okamžiky, které jsou zahalené závojem tajemna a posvátnosti a často jsou doprovázeny mnoha slavnostními úkony. Většinu z těchto událostí nevnímáme jako přechodové rituály, ale jednoduše jako součást běžného života, jako něco, co do něho bezprostředně patří, něco, co nejen prožíváme niterně, ale též sdílíme s ostatními. Nevšední nádech těchto životních událostí nás naplňuje slavnostní náladou a spojuje nás s lidmi okolo nás, ať už jsou nám velice blízcí nebo pouze patří do našeho každodenního života. Zapojujeme se tak do sítě celospolečenských vztahů a pomáháme tím zachovat strukturu společenského uspořádání.

Vždy mne zajímal způsob, jakým jsou různé společenské jednotky tvořeny. Propojení vztahů na určitých společenských úrovních, způsoby, jakými jsou tyto vztahy upevňovány po celou dobu jejich existence, a také důsledky, které tyto vztahy a jednání v celospolečenském měřítku mají. Sociální vztahy totiž vnímám jako výsledek jednání, které je velmi často odrazem nastavených pravidel, byť ne vždy explicitně vyřčených, avšak dodržovaných členy dané společenské jednotky. Tato pravidla jednání jsou přenášena z generace na generaci, někdy cíleným učením, jindy tak, že jsou dětmi jednoduše odpozorována od dospělých, kteří pro ně představují přirozené autority. Pravidla, která ve společnosti existují, určují vnitřní strukturu vztahů mezi jejími členy, což v konečném důsledku zajišťuje její funkčnost. Jejich dodržování je vymáháno rozdílnými způsoby, vždy s ohledem na typ společnosti.

Když jsem poprvé začala číst knihy, které se věnují popisu ritualizace určitého jednání a popisům struktury přechodových rituálů, opět jsem v nich objevovala pro mne fascinující svět pravidel a jejich aktivního dodržování ze strany členů dané společenské jednotky a důvody, které k takovému jednání vedou. Na

popisech různých rituálů, a to hlavně těch přechodových, mne fascinovala právě struktura a pevně daný řád jednotlivých obřadů, které mají za cíl dosáhnout požadovaného úspěchu. Ať už šlo o zahánění zlých duchů, o celkovou změnu sociálního statusu nebo byl cílem explicitní požadavek na vyrovnání celosvětové nebo alespoň celospolečenské nerovnováhy, vždy musely být dodrženy jasně stanovené postupy, které směly být prováděny pouze k tomu určenými jedinci. Vše bylo jasně uspořádáno, mělo své místo, čas a důvod. Přechodové rituály díky tomu vnímám jako činitele v oblasti sociální kontroly společnosti, která má za úkol zajistit její řádný chod, funkčnost a propojení všech jejích součástí.

To, že první knihy, které jsem o rituálním chování četla, popisovaly jednání různých kmenových společností, mne přirozeně nutilo hledat rituální chování i ve společnosti, ve které se pohybuji osobně, jíž jsem součástí.

Již několik let se ve svém pracovním životě zabývám oblastí hospodářského trestního práva, které je v České republice, jako právním státu, praktikováno též jako nástroj sociální kontroly. Jasně stanovený trestní zákon a řád a další platné legislativní normy předepisují způsob, jakým má být prokázáno spáchání trestného činu a také způsob, jakým má být jeho pachatel, pakliže je bezpochyby určen, potrestán. Právo je neoddělitelnou součástí společnosti. Svou existencí, platností a vymahatelností určuje formy jednání, podle kterých se daná společnost rozhodla žít. Osobně existenci a praktikování práva ve společnosti vnímám jako prvek, který pomáhá udržovat její funkční strukturu a tím ji udržuje v rovnováze, neboť stanovuje formy jednání, které jsou přijatelné, a ty nepřijatelné trestá.

Přechodové rituály i právo a jeho oblasti považuji za celospolečenské jevy, jejichž funkce je shodná nebo velmi podobná. Jsou součástí sociální kontroly společnosti, spolu s ní vznikají, proměňují se a zanikají. To, podle mého názoru, potvrzuje i Van Gennep, když podotýká, že každá změna přináší akci a reakci, které jsou vykonávány podle stanovených předpisů a musí být vykonány tak, aby v konečném důsledku nedošlo k potížím, které by mohly poškodit společnost (Gennep 1997: 13). A takových změn a reakcí, které je vyvolávají, je v životě člověka, ale i v období trvání společnosti ve které žije, nespočet. Ať už jde o přechod z dětství do dospělosti, změna postavení v zaměstnání, přivedení

dítěte na svět a mnoho dalších, vždy je na účastníky takové situace, kteří v nich plní stanovenou roli, kladen nárok na její zvládnutí. Tyto okamžiky, které později Murphy nazval jako životní krize, je možné zvládnout právě díky existujícím přechodovým rituálům. Životní krize znamená okamžik v životě, který představuje změnu v dosavadním řádu, změnu ve vztazích, které dosud mezi zúčastněnými osobami panovaly (Murphy 1998: 187). Pokud bychom předpokládali, že spáchání trestného činu představuje jistou formu narušení běžného pořádku společnosti, který zaštiťuje stát a nápravu, tedy ukončení krizového okamžiku má za úkol sjednat právě trestní řád a jeho jednotlivé části, pak bychom mohli shledat odhalení trestného činu a nalezení jeho pachatele, následované jeho potrestáním, jako možnou formu přechodového rituálu, jejímž úkolem je opětovné nastolení rovnováhy ve společnosti. Pachatel trestného činu totiž naruší společenskou rovnováhu tím, že ji svým jednáním nějak poškodí nebo ohrozí, a takové jeho jednání je zároveň počátkem jeho vyloučení z této společnosti, neboť udělal něco, co odporuje jejímu řádu. Jeho odhalení a následné potrestání má rovnováhu znovu nastolit. Je tomu však skutečně tak? Je možné říci, že proces, který v trestním právu počíná trestním řízením, pokračuje nástupem odsouzeného do výkonu trestu na vyměřenou dobu a je ukončen spolu s ukončením tohoto trestu, odpovídá jednotlivým fázím přechodového rituálu?

Svou práci jsem se rozhodla zaměřit na porovnání hlavních prvků liminární fáze přechodového rituálu a období výkonu trestu odnětí svobody. Domnívám se totiž, že se jedná o okamžiky, ve kterých má být v podstatě vytvořen „nový“ člověk.

Výchozím teoretickým rámcem pro nalezení odpovědi je předpoklad, že základní prvky liminarity, které popsal Turner, je možné, ve větší či menší míře nalézt v každém přechodovém rituálu. Podstatnou částí tohoto předpokladu je také fakt, že přechodové rituály, stejně tak jako výkon trestu odnětí svobody, jsou celospolečenské jevy, které se v její struktuře, v průběhu jejího vývoje, ustálily. Pokud bude možné nalézt prvky liminarity v procesu výkonu trestu odnětí svobody, bude možné prohlásit, že je tato forma trestu liminární fází přechodového rituálu?

Otázka, kterou se pokusím ve své bakalářské práci zodpovědět, zní: Je možné výkon trestu odnětí svobody tak, jak je předepsán v legislativě České republiky, označit za liminární fázi přechodového rituálu?

Tato práce si neklade za cíl hledat odpověď ve zkušenostech účastníků trestního řízení a procesů, které jej doprovází. Jejím cílem je hledání odpovědi na základě představy společnosti jako systému struktur, založeného na nastavených pravidlech a pořádku, jako formách vytvářejících celou síť vztahů. Odpověď na stanovenou výzkumnou otázku proto budu hledat v příslušné dokumentaci, neboť předpokládám, že by v ní měla být obsažena všechna pravidla, jež každý z jevů, tedy liminaritu i výkon trestu odnětí svobody, definují a určují, jak mají být tvořeny a vykonány. Jako základní podklady pro analýzu, tedy dokumentaci, kterou považuji za primární zdroj informací, jsem vybrala 1) Průběh rituálu Victora Turnera, zejména část týkající se přímo liminarity a 2) legislativu České republiky náležící do oblasti trestního práva. Oba tyto zdroje pak budu dle potřeby doplňovat o informace z další relevantní literatury.

Samotný text bakalářské práce je rozdělen do tří navazujících částí. V první části se věnuji vysvětlení základních pojmů užívaných při popisu přechodového rituálu a liminarity a právních pojmů a teoretických oblastí, ve kterých jsou užívány. Druhou část pak zaměřím na samotnou analýzu dokumentace a hledání podobností mezi prvky, kterými Turner definoval liminární fázi přechodového rituálu a obdobím výkonu trestu odnětí svobody tak, jak je předepsán legislativními normami České republiky, tedy vyjmenuji prvky, které jsou základními body definice liminarity a ty se pokusím nalézt v příslušné legislativě. Třetí část je zaměřena na vyhodnocení nalezených výsledků a zodpovězení základní otázky této práce.

2. Hypotetické zaměření práce

Jak jsem již vysvětlila výše, přechodové rituály i trestní právo považuji za jevy, které se, spolu s mnoha dalšími, přímo podílejí na existenci a fungování společnosti. Spoluvytvářejí strukturu, ve které má každý její člen své místo a jedná dle všeobecně nastavených pravidel. Když Van Gennep (1997) určil jednotlivé fáze přechodového rituálu a popsal jejich význam a funkci, vytvořil v podstatě základní přehled rysů shodných pro většinu přechodových rituálů. Vznikl tak teoretický model, podle kterého je možné klasifikovat různá rituální jednání.

Důvodem předpokladu, že by mohl být výkon trestu odnětí svobody jednou z fází přechodového rituálu, je pro mne samotné pojetí trestu, respektive jeho účelu ve společnosti. Funkcí trestu je náprava jedince, jež je trestán, jejíž součástí je jeho výchova v jedince, který již v budoucnu trestán nebude, neboť nebude dále trestnou činností vykonávat, a zařadí se tak mezi členy společnosti, kteří dodržují stanovená pravidla (Zákon č. 140/1961 Sb., § 23/1).

V této práci jsem se rozhodla využít myšlenky shodných či podobných rysů a aplikovat Van Gennepovu logiku, která je založena na tom, že pokud je cíl týž, pak prostředky k jeho dosažení jsou podobné nebo stejné (Gennep 1997: 13).

Pakliže se tedy, dle předpokladu, z jedince podstupujícího přechodový rituál stává jeho vykonáním jedinec jiný a pakliže má při výkonu trestu odnětí svobody dojít k nápravě jedince tak, aby již trestnou činností nepáchal, tedy má při něm dojít ke změně jedince, pak cílem obou jevů je totéž – změna vybraného jedince, neboli jeho přeměna v nového člověka.

Výchozím bodem této práce je hypotéza, že vybraný celospolečenský jev je možné analyzovat pomocí popisu přechodových rituálů, který koncipoval Van Gennep (1997). V této práci je oním vybraným jevem výkon trestu odnětí svobody, který je však součástí mnohem větší celospolečenské koncepce, kterou je trestní právo a jeho aplikování. Protože se zaměřuji pouze na jednu část trestního práva, užívám sice Van Gennepův popis jako teoretický základ, avšak pro následnou analýzu je zásadní Turnerova koncepce liminality (Turner 2004).

Je možné signifikantní prvky liminarity nalézt v legislativních normách České republiky? A pokud ano, jak přesná je jejich shoda a v čem jsou odlišné? Je možné na základě jejich nalezení prohlásit analyzovaný jev za liminarní fázi přechodového rituálu? To jsou otázky, na které v této práci hledám odpovědi pomocí kvalitativní metody, neboť ta umožňuje paralelní sběr materiálů a jejich interpretaci (Disman 2002: 287).

3. Použité informační zdroje

Vzhledem k tomu, že hledám analogii mezi fenomény liminarity, která je jako součást přechodového rituálu popisována v antropologii, a výkonem trestu odnětí svobody, který patří do oblasti práva, využívám jako zdroj informací dokumentaci, která se jim věnuje a přímo je popisuje.

Všeobecně vycházím z knihy *Přechodové rituály* od Charlese-Arnolda Van Gennepa (1997) a tento teoretický rámec pak doplňuji a rozšiřuji o faktické poznatky z knihy s názvem *Průběh rituálu*, jejímž autorem je Victor Turner (2004), neboť právě tato kniha je zdrojem jednotlivých prvků liminarity, které jsou základem pro provedení komparativní analýzy. Vybrané části a definice z těchto knih následně porovnávám s legislativou České republiky, zejména pak s vyhláškou Ministerstva spravedlnosti z 21. prosince 1999, č. 345/1999 Sbírky, Zákonem o výkonu trestu odnětí svobody č. 169/1999 Sbírky, Trestním zákoníkem č. 40/2009 Sbírky a Trestním řádem č. 141/1961 Sbírky.

Protože informace získané z uvedené dokumentace nemusí být vždy k výkladu daného jevu zcela dostačující, využívám při jejich vysvětlování dalších textových zdrojů. Doplnující informace v této práci dále pocházejí z knihy *Spoutaná rozkoš* od Kateřiny Nedbálkové, která, ačkoliv je dle slov v úvodu, cituji: *sociologickým vyprávěním o ženské věznicí* (Nedbálková 2006: 7), obsahuje informace, které mají i všeobecnou uplatnitelnost.

Při hledání podobností pracuji, jak jsem již výše uvedla, také s legislativními normami. Protože nejsem studentkou práv a mé znalosti v právní oblasti jsou spíše všeobecného rázu, využívám pro vysvětlení potřebných právních pojmů a náležitostí knihu *Teorie práva* (Havránek a kolektiv 2008). Pro přenesení správné definice pojmu práva a jeho atributů používám též knihu Leopolda J. Pospíšila z roku 1997 s názvem *Etnologie práva*.

4. Základní pojmy

Odpoověď na položené otázky se snažím získat z již existující dokumentace, která obsahuje fakta týkající se obou analyzovaných oblastí. Následující část textu tedy považuji za důležité věnovat vybraným pojmům, které zakládají teoretický rámec celé bakalářské práce. Každý z nich nejprve základně interpretuji a dále jej představuji z pohledu zvolené literatury.

4.1 Rituál

Americký antropolog Robert F. Murphy považuje rituály za zosnované jednání, které je prováděno dle jasně daných předpisů a vyžaduje přípravu samotných účastníků (Murphy 1989: 186). Obdobnou definici pojmu rituál je též možné najít v antropologickém slovníku, který uvádí, že jde o standardizovaný slavnostní obřad, založený na jasně daných pravidlech (Malina a kol. 2009: 3417).

Oba definiční odkazy jsem vybrala záměrně, neboť ukazují na vysokou důležitost existence pravidel v rámci praktikování rituálů a dokladují je jako jejich nedílnou součást, která má podíl na vzniku znovu opakovatelného účelového jednání. Dodržování pravidel umožňuje dosáhnout kýženého cíle, pro který je daný rituál praktikován. Dochází tak k vytvoření řádu, který nejenže upravuje jednání přímých účastníků rituálů, ale má též vliv i na ostatní členy společnosti, minimálně z hlediska jejich informovanosti o jeho existenci.

Byť není již z podstaty možné všechny známé rituály plně rozřadit, neboť je není možné zcela poznat, a velmi často ani není možné plně porozumět všem

důvodům jejich vykonávání, je možné, podle jejich hlavních znaků, provést jejich základní definici a klasifikaci.

Rituály lze rozdělit na tři základní skupiny, na rituály výroční, situační a přechodové a již samotné toto rozdělení poukazuje na rozdílnost prvků, na kterých jsou založeny.

Zatímco výroční rituály jsou odrazem vnímání času a v současné společnosti zahrnují jak cyklicky se opakující události, jako jsou Vánoce nebo Velikonoce, tak jeho lineární plynutí, například narozeniny, přechod do dospělosti a další životní události, ty situační jsou obrazem a součástí okamžiku. Vyskytují se tam, kde je očekáváno, že vybraný okamžik bude oslaven nebo jinak vyzdvižen pro svou jedinečnost. Vernisáže, výstavy, to jsou věrné příklady tohoto typu ritualizovaného chování. Pešek jejich popis vystihuje, když ukazuje, že situační rituály jsou protipólem každodennosti lidského života (Pešek 1995).

Třetím typem jsou rituály přechodové, které bývají označovány jako rituály takzvaných životních krizí, přičemž za životní krizi lze považovat jakýkoliv rozhodný okamžik v životě jedince i v období existence společnosti (Murphy 1998: 187).

Protože právě přechodový rituál je jedním ze základních teoretických pilířů této práce, věnuji se mu v následujícím textu podrobněji.

4.2 Přechodový rituál

„Už jen to, že člověk žije, vyžaduje postupné přecházení z jedné zvláštní společnosti do druhé a od jednoho společenského postavení k druhému... „
(Gennep 1997: 13).

Přechodové rituály jsou tedy nástrojem pro zvládnání změny, ke které při nich dochází. A jsou nástrojem nepostradatelným, neboť poskytují oporu při zvládnání katarze, která takovou změnu doprovází.

Slovní spojení „životní změna“ je možné použít pro mnoho okamžiků v životě jedince, potažmo společnosti. Vlastně jde o jakýkoliv okamžik, a to už od jeho samotného počátku. Vždyť již narození dítěte je bodem přechodového rituálu, ve kterém se z ženy stává matka a následně se i z tohoto dítěte stává účastník, a též samotný aktér dalších, samozřejmě nejen přechodových, rituálů. Jeho příprava na vstup do mateřské školy, základní školy, dospívání, zvyšování pracovního statusu, a mnoho dalších okamžiků. Život jako takový je jedním velkým obdobím přechodu a přechodové rituály jsou jeho nedílnou součástí.

Podstatou je tedy změna. Změna natolik důležitá, že je kvůli ní zapotřebí provést nespočetné množství příprav, vždy odlišných co do velikosti a náročnosti, a to nejen časové. Změna vyžaduje také jasná pravidla, která umožňují jistou formu ulehčení v daném životním období, míněno z pohledu možnosti predikce dalšího vývoje období nastávajících, jinak nepoznaných a tedy pro samotného aktéra mnohdy znamenajících mnoho obav z neznámého. Příkladem takové životní změny je vstup do jiné sociální skupiny, ať už je to nástup do první třídy nebo do zaměstnání, dospívání nebo sňatek.

Nedílnou součástí rituálu, vedle jeho pravidel, jsou různé obřady a obřadní chování účastníků. Nebylo by asi nijak efektivní zde definovat typy obřadů a jejich podstatu, avšak, stejně tak jako Gennep, považují za přínosné se, alespoň krátce, zmínit o „poprvé“ (Gennep 1997: 161). Ono „poprvé“ je totiž důležité z pohledu jakési vůbec první činnosti. Obřadnost onoho „poprvé“ je totiž jedinečná a jeho vykonáním neopakovatelná, na rozdíl od činnosti, která opakovatelnou je a může být a velmi často také je následně vykonávána bez dalšího, až vzrušujícího očekávání. Poprvé je neopakovatelné a stejné rituály, vykonávané opakovaně již nemají tu stejnou formu očekávání a napětí z neznámého. Narození druhého dítěte je pro matku jistě vzrušující, avšak již ne tak neznámé. Slavnostní vstup na střední školu je velmi důležitý a pro aktéry jistě vzrušující, avšak již to není ten samý krok do neznáma jako když poprvé vstoupili do první třídy. Každý přechodový rituál jedince mění. Vytváří z něj

člověka nového, obohaceného znalostmi a zkušenostmi z předchozího života, připraveného na život nový.

4.2.1 Fáze přechodového rituálu

Každý rituál je ve své podstatě přechodový, neboť jeho výsledkem je vždy jistá forma změny. Antropolog Van Gennep (1997) definoval tři sekvence přechodového rituálu, které je možné uplatnit na jeho jakýkoliv typ, přičemž každé ze sekvencí přiznal jistou míru autonomní existence, a to i přes to, že je velmi často můžeme sledovat jako na sebe navazující prvky jednoho celku, přičemž doba trvání jednotlivých sekvencí není definitivně určena. Dalo by se říci, že každá trvá přesně tak dlouho, jak je potřeba. Tyto tři sekvence Van Gennep (1997) pojmenoval jako fázi preliminární, liminární a postliminární.

Preliminární fáze, neboli fáze odloučení, je obdobím, ve kterém dochází k oddělení jedince od původního života. Aby totiž mohl přejít do stavu nového, musí být nejprve zcela oproštěn od stavu původního. Je zbaven nejen svého postavení, ale i všech primárních znaků, jako je oděv a odznaky moci nebo postavení v příbuzenském systému, velmi často je ponížen a zcela vyřazen ze sociálního života své skupiny.

Po dokončení fáze odloučení přichází fáze liminování. V této fázi přechodu je postavení jedince nejasné. Již není tím, kým býval, ale prozatím není ani nikým jiným. Liminarita představuje analogii vůči smrti a znovuzrození. Jedinec umírá, aby se mohl znovu narodit do jiného postavení. Liminarita je fáze nacházející se mezi jeho smrtí a znovuzrozením.

Přechodový rituál je následně dokončen, pokud jedinec projde i fází poslední, tj. fází přijetí, která bývá doprovázena jeho slavnostním uvedením do společnosti. Poslední fáze otvírá jedinci nový život. Je mu přiznán nový status ve společnosti a znovu získává vizuální odznaky odkazující na jeho nové postavení. Opět se stává součástí společnosti, která jej otevřeně přijímá do svého kruhu.

4.2.2 Liminarita a communitas

Z hlediska zaměření této práce je důležitá právě liminární fáze, kterou blíže analyzoval britský antropolog Victor Turner. Jedinec totiž nemusí být jediným účastníkem přechodového rituálu a pakliže tomu tak skutečně není, dochází k nutným interakcím s jedinci stejného postavení, vyznání nebo smýšlení, tj. s jedinci podstupujícími ten samý přechodový rituál. Turner ukazuje, že prvkem liminarity je vznik communitas (Turner 2004: 97).

Podle Turnera existují dva hlavní modely lidských vztahů, které stojí vedle sebe, střídají se a prolínají. Prvním je společnost se strukturovaným, diferencovaným a často hierarchickým systémem politicko-právně-hospodářských pozic, který je běžně známým společenským jevem. Tím druhým je model, který se projevuje právě v liminárním období, a který představuje nestrukturovanou formu společenství, ve kterém jsou si všichni jedinci rovni. Communitas jsou výsledkem rovnostářských vztahů, které vznikají ve skupině jedinců vyskytujících se v totožném postavení, což způsobuje utužení vztahových vazeb, které mezi nimi vznikají (Turner 2004: 97).

Zatímco v preliterárních společnostech často vznikají communitas v rámci přechodových rituálů, jako je kupříkladu obřizka, kde je skupina složena z jedinců připravujících se na přechod do dospělosti, v západní společnosti se communitas vytvářejí po odchodu jedinců mimo převládající strukturovanou společnost. Důvodem vytváření takových communitas je většinou jejich odlišný způsob uvažování a životního stylu. Communitas Turner dělí na existenciální, která vznikají jako reakce na nějakou situaci, na normativní, která se v konečném důsledku proměňují v trvalý společenský systém, a ideologická, založená na existenciálních a velmi často představující různé utopické modely fungování společnosti.

Communitas jsou obrazem společnosti sobě rovných jedinců, vyřazených z majoritní společnosti nebo ji dobrovolně opustivších, kteří nedisponují vlastnictvím majetku. Tato společenská formace, která není založená na struktuře, však podléhá proměně a její trvání není definitivní. Důvodem zániku

tohoto typu společenství často bývá růst počtu jejich členů. Jedinec žijící zcela sám není podřízen jinému, avšak nevytváří žádné sociální vztahy s dalšími jedinci. Menší skupina jedinců sociální vztahy již vytváří a do určité míry je schopna žít rovnostářským způsobem a vytvářet tak *communitas*. Dříve či později však dochází k utváření řádu a struktur, neboť i v případě, že se člověk nestará o své postavení či soukromé vlastnictví, musí se starat o svou obživu, což jistý typ řádu do jeho života, a tedy i do života celé skupiny, přináší. Turner nevyhnutelný okamžik vzniku struktur dokladuje na vzniku a existenci řádu Františkánů. Na jeho příkladu je zřejmé, že jakmile dochází v *communitas* k zvyšování počtu členů, vzniká také potřeba uspořádání a vzniku struktury (Turner 2004: 143).

4.3 Svoboda

Pakliže hovoříme o rituálu jako o faktoru, který má vliv na celospolečenské dění a dotýká se též jednotlivých členů společnosti, hovoříme také implicitně o jeho omezujícím vlivu. Jednání, které je určené pravidly, je totiž ve své podstatě jednání těmito pravidly omezené, a ne tedy zcela svobodné. Protože je omezení svobody též součástí výkonu trestu odnětí svobody, kterému se budu věnovat později, pokusím se zde, a to velmi okrajově uvést popis pojmu svoboda, protože svoboda člověka je aspektem, který je podstatnou součástí obou dále analyzovaných oblastí.

Svoboda člověka je nejčastěji vysvětlována pomocí negativního vymezení s poukázáním na přítomnost omezujících faktorů. Vysvětlení pojmu svobody, které považuji za vystihující z hlediska tématu této práce, vyslovil profesor Jan Sokol, když svobodu popsal v souvislosti s jednáním (Sokol 2001: 36 - 37). Na rozdíl od pouhé reakce člověka na jakýkoliv podnět je totiž jednání spojené s vykonáním myšlenkové operace založené na vyhodnocení situace,

následované určitým úkonem, jež má pomoci dosáhnout zamýšleného cíle. Jednání je tedy cílevědomým aktem, při kterém jedinec predikuje výsledek, za který je, rozhodne-li se jej dosáhnout, plně zodpovědný. Svobodné jednání je ale omezeno závislostí na někom nebo něčem jiném. V lidském společenství není možné jednat pouze dle vlastní vůle, z momentálního rozhodnutí a bez omezení, neboť následky tohoto jednání se nedotýkají pouze samotného jedince jednání uskutečňujícího. Svoboda člověka tedy není absolutní, vždy je ovlivněna mnoha faktory, ať už jde o uvědomění si následku promyšleného jednání, o pravidla společenského chování nebo přímo zákony, jejichž dodržování společnost vyžaduje.

4.3.1 Svoboda a práva jednotlivce

Svobodu jednání doprovází také různý rozsah práv, která jsou jednotlivci přiznávána. Obojí doznalo v průběhu historického vývoje významných změn. Od podřízené vazby vůči pánovi po celospolečenské uznání rovnoprávnosti všech občanů. V řeckých Athénách měli privilegium práva a svobody pouze občané. Jen oni se mohli účastnit zasedání v lidovém sněmu a dle principů přímé demokracie spolurozhodovat a ustanovovat zákony. Stát se občanem nemohl každý – za vlády Perikla bylo téměř výlučně bezpodmínečné být občanem „z krve“, tedy matka i otec museli být athéňané, a též musel dosáhnout plnoletosti (Flacelière 1981: 33).

Středověká společnost byla také založena na pevně daném řádu, který určoval místo každého člena společnosti. Společenský žebříček byl většinou absolutně neměnný a práva a povinnosti jedinců dle jejich postavení byla základem společnosti. I přesto je však možné v středověké Evropě nalézat takové počiny, jakým je kupříkladu Magna charta libertatum z roku 1215, která již zohledňuje některá z práv poddaných a která vycházela z Listiny Svobod z roku 1100. Je

však důležité podotknout, že tato listina zcela jistě nevnímá jedince jako svobodnou osobu ve smyslu dnešního chápání.

S příchodem novověku začala být lidská práva mnohem častěji diskutována. Rovnoprávnost byla jednou z reakcí na předchozí období známé sepiatostí a hierarchickou neprostupností. Osvícené uvažování vyzdvihovalo přirozené právo člověka, které bylo známé již z dob císaře Justiniána, osvícenečtí myslitelé upozorňovali na práva a svobodný způsob života a rovnost lidí mezi sebou a před zákonem.

Je tedy evidentní, že svoboda a práva jednotlivce zcela jistě nejsou vynálezem moderní doby, jsou jen další součástí života člověka a vývoje sociální skupiny, ve které žije. Stejně tak jako mnoho jiných sociálních jevů se vyvíjela spolu se společností a nakonec byla přijata jako platná a kodifikovaná součást společnosti.

Současný člověk svá práva v rámci státu, ve kterém žije, považuje za běžná. Vyžaduje svou ochranu a možnost žít jako svobodný občan. Jak jsem již uvedla, svoboda není absolutní, neboť ve svobodném společenství jedinců je nutné jednat tak, aby žádný nebyl na své svobodě omezován, a tedy není možné jednat pouze dle vlastních rozhodnutí, neboť ta přinášejí následky, jež mohou mít vliv na ostatní. Právní stát, který takovým společenstvím jedinců je, je založen na dodržování práva a povinností každého z nich. Každý jeden občan je v právním státu subjektem práva. Jeho práva a povinnosti jsou určeny zákony, kterým podléhá a které musí dodržovat.

4.3.2 Listina základních práv a svobod

Výše jsem se snažila ukázat, že vývoj svobody a práv jednotlivce byl dlouhodobý historický proces a vždy byl plně poplatný své době a politickému uspořádání dané společnosti. Dnes jsou práva a svoboda jedince velmi často součástí ústavy daného státu. V České republice tomu není jinak.

Pro současnou ústavu české republiky a listinu práv a svobod byl velmi určující rok 1920, kdy byla vydána Československá ústava, odkazující na české dějiny, vyzdvihující Československý národ a vytvářející silnou ideu jeho samostatnosti a sebeurčení. Forma ústavy byla inspirována již existujícími ústavami ostatních národů – francouzského, amerického, anglického a dalších. Pro článek V, který hovořil o základních občanských svobodách, byla vzorem rakouská prosincová ústava z roku 1867 (Malý a kol. 2003: 345).

Tato ústava byla velmi silnou odpovědí na dosavadní historický vývoj v českých zemích. Odpovědí na předchozí období vídeňské centralizace a zařazení českého národa do skupiny mnoha dalších. Hovořila o jednotném občanství na území Československé republiky, hranicích tohoto území, které se nemohou bez zákonné opory změnit a též ustanovila Prahu jako hlavní město. Odrážela tedy základní prvky, o kterých hovoří Hroch, když popisuje znaky moderního národa (Hroch 1999).

Spolu s politickým vývojem sice došlo k jistým obměnám v textu ústavy a listiny práv a svobod, avšak důležité prvky v ní nadále zůstaly. Současná ústava a listina práv a svobod vznikla v roce 1992 a oba dokumenty nadále zůstávají odrazem ideje demokratického právního státu, který ctí a chrání svého občana a považuje jej za svobodného a odpovědného vůči občanům ostatním (Usnesení č. 2/1993 Sb.). Různé oblasti svobody a na ně navazující povinnosti je možné v podstatě nalézt v každém článku listiny a je tedy zřejmé, že každý občan je svobodný do takového okamžiku, který předchází tomu, který by omezil svobodu občana jiného. Listina základních práv a svobod nemá sama o sobě jasně definované prvky výslovně omezující jednání, avšak vždy odkazuje na další zákony, platné v České republice, které jej plně definují a stanovují jeho meze.

Tato práce však není zaměřena na analýzu lidských práv a svobod a zákonů je podporujících. Důvodem, pro který jsem považovala za důležité svobodě a právu jednotlivce věnovat alespoň pár odstavců byla snaha ukázat na jejich ukotvení v právní oblasti. Ta svobodu jednotlivce žijícího v České republice, pakliže dodržuje stanovené zákony, zaručuje. V další kapitole se věnuji tomu, co následuje po porušení zákona, tedy ztrátě, respektive odnětí, svobody.

4.3.3 Odnětí svobody

Odnětí svobody je formou sankce, která je v právním prostředí udělována v případě, že ze strany jedince (viníka) došlo k jednání, které mu bylo prokazatelně dokázáno a které trestní zákon pokládá za trestný čin a ukládá k jeho potrestání trestní sazbu.

Odnětí svobody znamená odepření svobodného jednání a rozhodování o tomto jednání. Jedinec, kterému je sankce tohoto typu udělena, ztrácí možnost volby a nabývá povinnosti jednat tak, jak mu bylo nařízeno. Při výkonu trestu odnětí svobody dochází hned k několika skutečnostem najednou. Jedinec je odloučen od dosavadního způsobu života a uzavřen mimo ostatní společnost. Je držen pod dozorem, který byl stanoven v přiměřené míře vůči trestnému činu, který spáchal. Je podroben řádu a struktuře, které byly vytvořeny společností, které byl, před nástupem výkonu trestu, členem.

Odnětí svobody, jako trest udělený z důvodu porušení zákonů dané společnosti, by tedy mělo v ideálním případě sloučovat hned několik funkcí. Funkci sankce, o které budu hovořit dále v textu, funkci separace a funkci nápravy, která je samotným účelem udělení trestu. Jedinec, kterému byla svoboda odňata, tím tak v ideálním případě dostává možnost pro sebenápravu a nový návrat do společnosti po uplynutí stanoveného trestu. Dostává možnost navrátit se jako člověk, který již nadále nebude páchat trestnou činnost.

Proces výkonu odnětí svobody je součástí výkonu práva v dané společnosti a stejně tak jako proměna vnímání svobody a práv člověka, jak jsem nastínila v předchozích kapitolách, došel mnoha změn. Přiznání práv jedinci, se kterými se pojí vždy i určitá forma jeho svobody, mělo vliv i na samotný způsob, jakým byl výkon trestu odnětí svobody praktikován. Za dob Habsburské monarchie, mezi léty 1850 – 1918, ještě rozdělení trestu odnětí svobody na těžký žalář, žalář, tuhé vězení a vězení, umožňovalo při odsouzení do žaláře těžkého poutání odsouzeného železy a to až do roku 1867¹, což z dnešního pohledu naprosto odporuje nejen smyslu programu zacházení s vězni (345/1999 Sb., Hlava

1 *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Polička: Argo, 2002 s. 742, 27. sv.

čtvrtá), ale také kupříkladu současnému nařízení, jak má být vězeň ubytován, tedy že mu náleží právo na uzamykatelnou skříňku, že musí být na cele umístěno sociální zařízení s tekoucí pitnou vodou a další (Vyhláška č. 345/1999 Sb., § 17).

Proměna vnímání a uplatňování lidských práv a svobod a z ní vyplývající proměna procesu výkonu trestu odnětí svobody jsou důkazem vývoje společenských měřítek a jejich uvádění do praxe. Dokladují tak přeměnu zvyků a jednání, které jsou součástí společnosti do jejího kodifikovaného řádu a pravidel.

5. Právo

Abych mohla dále postoupit k části práce, která se bude týkat trestní oblasti, je nutné nejprve věnovat několik řádků samotnému pojmu práva a jeho ukotvení ve společnosti.

Definovat, co je to právo a co přesně jej určuje, není zcela jednoduché. Nemožnost vytvořit jasnou ohraničenou definici je dána jeho samotným chápáním. Právo, jako slovo, které je běžně užíváno a skloňováno, lze nahlížet z mnoha úhlů pohledu. Člověk jej využívá jak při vyjadřování svého vlastního nároku na něco nebo dokonce někoho, tak jako označení pro celkový soubor norem a pravidel chování, které jsou v dané společnosti uznávány. Obě formy vnímání tohoto pojmu se pak doplňují a jedna navazuje nebo vyplývá z druhé. Pakliže hovoříme o právu jako o normách v dané společnosti, pak je potřeba vyzdvihnout i fakt, že každá známá společnost bude právo vnímat a praktikovat pokaždé jiným způsobem, vždy odvozeným z její struktury, jazyka nebo náboženství.

Právní teorie při definování práva užívá pojmů subjektivní a objektivní. Vyjadřuje tím rozdíly mezi vnímáním práva jako jistého nároku jedince (subjektivní) a práva jako právním řádu dané společnosti, čili určitého souboru norem (objektivní). Pojetí práva, které tento pojem vystihuje, hovoří o tom, že právo je vlastně systém abstraktních pravidel, která jsou explicitně definována. Pospíšil uvádí, že tento popis vystihuje tradiční západní chápání práva (Pospíšil 1997: 21).

Současná západní civilizace pracuje s právem kodifikovaným. Zákony a řády jsou souhrnem jejich pravidel chování, morálky a etiky, které chápe jako důležité, vyžaduje jejich plnění a postihuje jejich porušování. Existence práva a jeho praktikování v dané společnosti je tak odrazem jejího souhlasu s existencí pravidel a vymáháním jejich dodržování. To, že je možné, aby byla taková pravidla přijata, je dáno tím, že jsou vytvořena z hluboko zakořeněných mravů, dlouhodobých hodnot a vzorců chování, které jsou důležité pro každodenní jednání jejich členů a pro její fungování při běžné sociální interakci. Mravy,

vzorci chování, tedy to, co je správné udělat a co není, jsou dány společným mravem, který je základem práva (Sokol 2002).

Právo samo osobě, respektive právní kodifikace, nikdy nemůže zcela přesně a zřejmě postihnout všechny formy jednání a jeho možných případů. Musí tedy být uplatňováno tak, aby nikdy nedošlo k poškození žádné ze stran společnosti, ve které je praktikováno.

Má-li být právo vymahatelné a spravedlivé, pak se musí rozhodnutí v jeho jménu opírat o určité pilíře. Pospíšil hovoří o čtyřech attributech práva, které jej definují. Jsou to autorita, univerzalita, obligatio a sankce (Pospíšil 1997: 36).

Existence autority je atributem bezpodmínečně nutným. Jak jinak by mohla být pravidla nastavena a vymáhána, bez existence něčeho či někoho, jež představuje pro jedince a společnost jistou formu vážnosti a respektu? V západních společnostech má autorita v oblasti práva formální rozhodovací moc, která je však, stejně jako jednání ostatních členů společnosti, omezena zákony a řádem. Moc, kterou autorita představuje je svěřena pouze několika členům společnosti, avšak jedinci, kteří s ní disponují, nejsou ze společnosti nijak vyňati, jsou její součástí a pravidla společnosti se na ně vztahují také.

Požadavek na univerzální použitelnost zajišťuje potřebu moci využít rozhodnutí autority i v budoucnosti u stejného jednání, které bylo rozhodnutím autority posouzeno a na jehož základě bylo vydáno. Rozhodnutí autority, principy v něm obsažené, má být v budoucnu vždy použitelné. Tedy, kupříkladu vyřčení rozhodnutí, že krádež musí být potrestána a výše sankce dle škody, která byla způsobena, jsou ony univerzální principy, které mohou být vždy v budoucnu využity k autoritativnímu rozhodnutí v nové věci podobného trestného činu.

Obligatio, tedy závazek, je nutné chápat jako označení právního vztahu mezi stranami. Pospíšil označuje za právní rozhodnutí pouze takové rozhodnutí, které právě obligatio zahrnuje (Pospíšil 1997: 51). Právní rozhodnutí totiž musí obsahovat jak určení a vymezení škody, kterou poškozený utrpěl, tak vymezení činností, kterými toto poškození obviněný způsobil. V každém právním rozhodnutí je tak vždy jasně definováno, kdo a jakou škodu prokazatelně způsobil a komu a v jaké míře byla prokazatelně újma způsobena. Tento důležitý krok totiž vede k poslednímu atributu práva a tím je sankce.

K sankcionování není přistupováno pouze při právních rozhodnutích. Sankce, jako forma trestu, je využívána v celospolečenském měřítku i bez zásahu oficiálně stanovené právní autority a v konečném důsledku nemusí být vždy naplněna. Při běžné lidské interakci dochází často i k tomu, že není uplatněna vůbec. Dítěti kupříkladu není domácí vězení nakonec nařízeno, byť bylo předtím stanoveno jako trest za nesplnění nějaké povinnosti. V rámci práva je sankce jeho nutnou a nedílnou součástí. Není možné pouze určit, kdo je viníkem a kdo poškozeným, aby byl celý proces uplatnění práva dokončen, je nutné, aby došlo k potrestání viníka. Forma sankce by pak měla být vždy poplatná míře činu a jeho škodlivého vlivu na jedince a společnost. Proto je možné rozpoznat hned několik typů trestu – dle povahy činu a formy poškození jsou sankce definovány jako finanční (pokuta), fyzické (od viditelné stigmatizace, kupříkladu zohavením těla, po odnětí svobody) či psychologickou (například viditelná etiketizace bez fyzického poškození).

6. Trest, jeho účel ve společnosti a trest odnětí svobody

Aktuálně platný trestní zákon již bohužel nedefinuje pojem trest, respektive účel jeho udělení, jasně a zřetelně jako jeho předešlá verze (Zákon č. 40/2009 Sb.). Vlastně z něj byl příslušný paragraf vypuštěn a jeho podstata byla rozpuštěna do implicitních odkazů ve více paragrafech a původní myšlenka, vyjádřená v § 23 (Zákon č. 141/2009 Sb.), nyní implicitně vyplývá z celkového znění platné verze zákona, v němž jsou vyjádřeny obecné zásady pro stanovení trestní odpovědnosti pachatele (Hlava II) a následné stanovení sankce za trestný čin (Hlava V). Protože by výčet paragrafů platného trestního zákona a jejich vysvětlení samo osobě nemělo pro tuto práci žádný význam, uvádím zde definici původní, ukotvenou v předešlém, nyní v již neplatném, trestním zákoně. Hlavním důvodem je totiž mé přesvědčení, že jde o definici jasnou a zcela odkazující na pojetí účelu trestu, tedy plně vysvětlující důvody jeho ukládání.

Účelem trestu je chránit společnost před pachateli trestných činů, zabránit odsouzenému v dalším páchání trestné činnosti a vychovat jej k tomu, aby vedl řádný život, a tím působit výchovně i na ostatní členy společnosti (Trestní zákon č. 140/1961 Sb., § 23/1).

Je-li odnětí svobody formou trestu, udělovaného společenskou autoritou jedinci, který její všeobecně nastolený řád a pravidla narušuje a v podstatě tak její rovnováhu svým chováním vychyluje, pak účelem výkonu tohoto trestu je převychování jedince na člena společnosti, který již nebude konat tak, aby rovnováhu společnosti ohrožoval. Hovořím-li o rovnováze ve společnosti, mám tím na mysli její organizaci postavenou na řádu, struktuře a všeobecně schváleném chování, které je odvozováno ze společenského mravu a zažitých vzorců chování.

Pro výkon trestu odnětí svobody jsou určena zvláštní zařízení. Jedná se o samostatné instituce, jejichž vnitřní organizace je nastavena tak, aby odpovídala rozsahu trestu a požadavku na jeho celkové vykonání. Tato zařízení

jsou velmi často definována jako totální instituce, a v tomto textu jim později budu věnovat celou kapitolu. Nyní je však důležité ještě tuto část textu doplnit o vysvětlení legislativní činnosti.

7. Legislativa

Idea práva jako souboru abstraktních pravidel, která jsou explicitně vyřčena (kodifikována) ukazuje na strukturu tohoto fenoménu, na existenci norem, řádu a pravidel. Normativní vlastnost práva jej staví do pozice regulátora v dané společnosti – má chránit celospolečenské zájmy a vyžadovat jejich dodržování. V právním státě, přestože je v něm právo postaveno nad státní mocí jako takovou, je tvůrcem legislativních norem stát. Stát je totiž tím, kdo má chránit práva a svobodu svých občanů, a pokud je nucen je omezit, pak jen v míře, která je nezbytně nutná. Stát je organismem, jehož jednotlivé orgány mohou disponovat legislativní pravomocí. Ta umožňuje vydání nové právní normy.

Jednotlivé kodifikované právní normy je možné nazvat jako právní řád. Ten zaštiťuje právo soukromé i veřejné a v České republice se skládá ze 4 základních právních odvětví, kterými jsou právo obchodní, správní, občanské a trestní. V rámci těchto jednotlivých odvětví jsou pak vydávány samostatné legislativní počiny, jakými jsou zákony, řády nebo vyhlášky, tedy právní předpisy, jejichž závaznost je obecně platná.

Trestní právo, se kterým v této bakalářské práci dále pracuji, je právním oborem, který vytváří normy ochraňující zájem společnosti, a to jak v represivní, tak v preventivní oblasti. Předepisuje oblasti společenského i soukromého chování, jehož porušení by v konečném důsledku poškodilo celou společnost nebo její členy a stanoví za ně sankce (Havránek a kol. 2008: 443). Tato právní oblast je rozdělena na právo procesní a hmotné. V hmotném trestním právu jsou definovány jednotlivé trestné činy. Je zaměřeno na stanovení skutkových podstat těchto činů a souvislostí, ve kterých byly spáchány a na stanovení sankcí, které je trestají. Procesní trestní právo je proti tomu zaměřeno na samotnou metodu prošetření trestného činu – stanoví přesný postup, který má vyšetřovatele k výsledku dovést. Po oznámení podezření pro spáchání trestného činu musí nejprve orgány činné v trestním řízení, nejčastěji Policie, provést takzvané přípravné řízení, jehož účelem je zjistit, zda skutečně ke spáchání trestného činu došlo a kdo jej spáchal. Shromážděný materiál je

podkladem pro podání obžaloby u trestního soudu, které provádí státní zástupce. Následné líčení má hodnotu prokazování uskutečnění trestného činu, přičemž výsledkem je vydání rozsudku o vině či nevině obžalovaného, a v případě rozhodnutí o vině i udělení trestu. Pokud jedna ze stran řízení, žalující nebo žalovaná, není spokojena s výrokem o vině a trestu, může se, pakliže je to trestním řádem umožněno, proti rozhodnutí odvolat. Konečným stupněm je pak samotné vykonávací řízení, v němž dochází k výkonu rozhodnutí, které nabylo právní moci.

7.1 Legislativní normy trestního práva

Základní legislativní normou trestního práva je Trestní zákoník č. 40/2009 Sb., účinný od 1.1.2010. Tento právní předpis je vydáván zákonodárnou mocí, kterou je v České republice Parlament. Jedná se o právní předpis rozdělený na část obecnou a zvláštní. V obecné části hovoří o ustanoveních, která je možné aplikovat na většinu trestných činů. Stanoví působnost trestních zákonů, vymezuje trestní odpovědnost, podmínky jejího zániku i její zánik promlčením, okolnosti, které vylučují protiprávnost činu, trestní sankce, formy výměry a výkonu trestu, k nimž náleží i výkon trestu odnětí svobody, a jejich promlčení. Věnuje se též ustanovení o některých pachatelích a předkládá výklad vybraných pojmů. Ve zvláštní části je pak uveden katalog, který předkládá souhrn forem trestných činů.

Protože je trestní právo odvětvím, které nejen stanoví trestné činy, ale též, v rámci procesní oblasti stanoví jasná pravidla, která musí být dodržena, aby byly řádně stanoveny trestní kvalifikace jednání a bez dalších pochybností určení jejich pachatelé a těm udělena odpovídající sankce, je další podstatnou legislativní normou Zákon o trestním řízení soudním č. 141/1961 Sb., neboli Trestní řád, účinný od 1.1.1962. Tato legislativní norma upravuje postup orgánů

činných v trestním řízení a předepisuje způsob jejich jednání tak, aby došlo k náležitému zjištění trestných činů a potrestání jejich pachatelů, přičemž v rámci řízení za tímto účelem prováděných musí být vždy kladen důraz na předcházení a zamezování trestné činnosti a další výchově občanů k dodržování zákonů a pravidel občanského soužití (§ 1).

Normou, pro tuto práci zásadní, je Zákon č. 169/1999 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody, ze dne 30. června 1999, který je doplněn vyhláškou Ministerstva spravedlnosti č. 345/1999 Sb. ze dne 21. prosince 1999.

Zatímco se zákon věnuje úpravě výkonu trestu odnětí svobody, právům a povinnostem odsouzených, zacházení s nimi, vč. zaměření na odlišnosti výkonu trestu s ohledem na jejich psychický či fyzický stav nebo věk a samozřejmě také ukončení výkonu trestu a propuštění, vyhláška, které je nadřazen, upravuje působnost zaměstnanců Vězeňské služby a jejich příslušníků a více přibližuje i způsob jejich práce s odsouzenými, kteří do výkonu trestu odnětí svobody nastoupí (§ 1).

Legislativní normy jsou součástí právního systému státu, jehož úkolem je, mimo jiné, vykonávat ochranu práv všech svých občanů. Stejně tak jejich podstatným úkolem jasně a zřetelně upravit jednání občanů daného státu. Upravují jeho pravidla, stanovují to, co je danou společností přijímáno jako přijatelné a nepřijatelné chování a to, že byly sepsány znamená, že nejsou pouze uměle vytvořeným nástrojem pro sociální řízení občanů státu, ale jsou ve své podstatě též důsledkem vyspělosti a nastavení společnosti. Jsou vyústěním vývoje společenského života, který je založen na vzájemné sociální interakci a pravidla jednání a jejich dodržování v něm zaručují řádné fungování celé společnosti. Legislativní normy tvoří jakýsi katalog pravidel a jejich aplikace při daném lidském jednání, v tomto případě při spáchání trestného činu. To je pro tuto práci zásadní, neboť je díky jejich kodifikaci možné použít legislativní normy jako zdroj informací, které by mohly odpovídat teoretickému rámci přechodových rituálů.

7.2 Výkon trestu odnětí svobody

Trest odnětí svobody je jednou z možných sankcí, stanovených trestním zákoníkem. Jeho výše samozřejmě záleží na prokázaném trestném činu a na míře, kterou jeho spácháním došlo k ohrožení společenských zájmů, nicméně konečný výsledek je vždy stejný. Je to odnětí svobody, tedy odnětí stávajících privilegií jedince, který byl do tohoto okamžiku právoplatným členem společnosti, jeho vytržení z ní a vytvoření jeho jiného statusu. Forma výkonu této sankce je opět poplatná přesně trestnému činu, za který je udělována a dle míry nebezpečnosti, kterou daný trestný čin, a tedy i jeho pachatel, pro celou společnost představují. Výkon trestu odnětí svobody tak může být udělen ve věznici s dohledem, dozorem, s ostrahou nebo se zvýšenou ostrahou (§ 56).

Výkon trestu odnětí svobody představuje pro odsouzeného změnu jeho životního prostředí. Odsuzujícím rozsudkem, který nabyl právní moci a je tak konečný, je mu určena doba, po kterou mu bude omezena svoboda, a kterou stráví v prostředí odděleném od zbytku společnosti, mezi ostatními odsouzenými, pod dohledem personálu daného zařízení.

8. Totální instituce

Hovořím-li o trestu odnětí svobody, považuji za důležité věnovat se, alespoň v základních mezích, totálním institucím, neboť vězení je jednou z nich.

Erving Goffman totální instituce definuje jako uzavřené místo, ve kterém je shromážděno velké množství jedinců, na delší časové období, kteří zde žijí a pracují (Goffman 1961: 15). Totální instituce představují oddělení jedince od zbytku společnosti, přičemž samotná separace je vytvořena s jasně stanoveným účelem. Vytvářejí tak dílčí společenské jednotky, existující uvnitř lidské společnosti, které jsou založeny na jasně daných pravidlech, která bez výjimky řídí život každého jedince, který se v nich vyskytuje. Čas, který zde jedinec stráví, je přesně plánován, což vede k omezení jeho individuality a vytvoření jeho naprosté podřízenosti vůči nastavenému řádu (Goffman 1961: 17).

Pojem *instituce* dále v textu občasně nahrazuji, z hlediska čistě slovesného, pojmem *organizace*, byť si plně uvědomuji, že možná ještě přesnější by bylo užívání pojmu *formální organizace*, protože jsou označovány jako „...uměle vytvořený nástroj koordinace aktivit většího počtu lidí za pevně stanoveným cílem.“ (Keller 2007: 9), což by více odpovídalo definici totální instituce, nicméně z hlediska skladby některý budoucích vět je pojem *organizace* přeci jen lépe použitelný.

Goffman dělí totální instituce na pět skupin, které jsou samozřejmě v jistých ohledech, ať už je to cíl dané organizace nebo soubor pravidel, kterými se řídí, odlišné, avšak v základních prvcích totožné. Do první skupiny řadí instituce, jejichž cílem je péče o zranitelné jedince, jako jsou kupříkladu slepci nebo staří lidé. Do druhé skupiny řadí zařízení, která pečují o jedince, kteří jsou, na rozdíl od první skupiny, navíc, z důvodu ohrožení zbylé společnosti, z této společnosti vyřazeni. Hovoří o sanatoriích pro léčbu mentálně postižených, leprosáriích a dalších. Třetí skupina soustředí zařízení, jejichž cílem je též ochrana společnosti. Oproti druhé skupině jsou však v těchto zařízeních umístováni jedinci, jejichž ohrožování společnosti je úmyslné. Jako první nás do této

skupiny napadne zařadit věznice a další nápravná zařízení. Goffman ještě jmenuje koncentrační tábory. Čtvrtá skupina sdružuje zařízení typu internátních škol či ubytoven pro zaměstnance, tedy zařízení, která jsou zakládána pro péči o jedince, kteří musí kvůli práci nebo vzdělání na určitou dobu opustit vlastní domov. Konečně pátá skupina zahrnuje zařízení, která člověka, oddělují od zbytku společnosti z důvodů náboženských, jako jsou kláštery, opatství a další jim podobná (Goffman 1961: 16).

V této práci dále hovořím pouze o věznicích, a tak by se na první pohled mohlo zdát, že výčet ostatních skupin zde nebyl až tak důležitý. Mým cílem však bylo, aby byly podobnosti a odlišnosti jednotlivých skupin zcela zřejmé, a to i proto, že vyjma této kapitoly se již k definování pojmu totální instituce nebo vězení více vracet nebudu.

Výše uvedený výčet ukazuje na fakt, na který Goffman ve své práci upozorňuje také. Totální instituce jsou vlastně uzavřeným světem, který má svá přísná byrokratická pravidla a řád, bez výjimky platný pro všechny jejich členy. Tato pravidla vytvářejí hranici více či méně propustnou vůči okolnímu světu. Hranice odděluje „ty venku“ od „těch uvnitř“. Instituční pravidla jsou naprosto odlišná od běžných individuálních potřeb jedince. Odlišnost světa instituce od světa „tam venku“ je tak vytvářena řádem, který má přesné vymezení času pro jídlo, spánek a odpočinek a výjimky jsou čistě marginálního typu.

Samostatnou tematickou oblastí, jsou pak účastníci života v totální instituci, přičemž pojem účast, zde zastupuje jak negativní tak pozitivní konotaci. Ano, v totálních institucích nalezneme zastoupení jedinců, obývajících je dobrovolně a těch, jejich účast je zcela nedobrovolná. Evidentně se jedná o zaměstnance na straně jedné a chovance na straně druhé (Goffman 1961: 18). Podle toho, do které skupiny jedinec patří, se též odvíjí jeho status a privilegia. Dobrovolná účast zaměstnanců jim vkládá do rukou moc řídící, rozhodovací a v jistém slova smyslu i zákonnou, neboť řád a pravidla instituce jsou v podstatě jejím zákonem, ale též moc bez omezení dané zařízením opouštět (byť jako určité omezení lze chápat pracovní smlouvu, která určuje pracovní dobu a délku pobytu zaměstnance v organizaci). Zaměstnanci jsou tedy jedinci, kteří se účastní života obou světů. Jsou připomínkou toho, odkud chovanec přichází, jeho minulého života, připomínkou hranice, která jej od minulého života

odděluje a též svobody, jako privilegia nejvyššího, jež mohl v minulosti využívat. Totální instituce, svým určením a řádem, vytvářejí prostředí pro vznik „my a oni“, pro vznik stereotypů a na ně navazujícího chování, včetně podřízenosti a nadřazenosti v čistých formách.

Jak již bylo řečeno, v žádné z totálních institucí není zaměstnanci ani chovanci dovoleno jednat dle dosavadních známých vzorců. Každý je vsazen do předem určené role a plně přizpůsoben jejím parametrům. Obě skupiny jedinců jsou více či méně zbaveny prvků individuality, ať už jde o způsob oblékání, tvar účesu či úpravu nehtů, nošení šperků a mnoha dalších způsobů projevu individuality. Uvnitř organizace se stávají statusem, hodnotou nebo pouhým číslem, oděným do uniformy jasně ukazující na jejich umístění. Individualita je zde nežádoucí, mnohdy život ohrožující. Nejen oficiální řád, ale i stereotypní chování a předsudky způsobují vytváření skupin jedinců, založené na sdílení společného. Silnými důvody pro družbu jsou kupříkladu etnický původ, sociální vrstva, ze které jedinec pochází, věk či sexuální orientace. Hlavním důvodem je pak samozřejmě důvod jeho pobytu v dané organizaci. Jednoduše řečeno, chovanci se sdružují s chovanci, zaměstnanci se zaměstnanci, byť samozřejmě i v takových sociálních vztazích je možné nalézat různé typy hierarchického uspořádání (Nedbálková 2006: 111).

Na závěr této kapitoly se ještě krátce vrátím k aspektu, který je pro tuto práci velmi důležitý, neboť se vyskytuje jak v liminaritě, tak při výkonu trestu odnětí svobody. Je to akt odosobnění jedince, který do totální instituce vstoupil. Již jsem hovořila o ztrátě individuality projevované způsobem oblékání, zdobení těla a dalších vizuálních projevů při vlastní prezentaci ve společnosti. Možnost vykonávat jakékoliv sebepotvrzující činnosti je jedinci oficiálně odňata. Nedbálková tento okamžik nazývá vyvlastněním a připomíná tím, že nejde pouze o odnětí dosavadních práv a svobody, ale také o omezení nebo zcela plné zamezení styku s jedinci, kteří jsou součástí předchozího způsobu života (Nedbálková 2006: 21). Jedinec je nově nucen podstupovat sociální kontakt s těmi, kteří by se původně v jeho sociálním okolí nevyskytovali, a které by si ke kontaktu sám nikdy nevybral. Je nucen s nimi sdílet celu, hygienické místnosti, není schopen se před nimi plně ukrýt, nemá vlastní soukromí. Je tedy ochromen, na základě nových neosobních pravidel je nucen konstruovat nový

působ zvyků a reflexů, a to vše bez možnosti vlastní chování přizpůsobit habitu jemu vlastnímu. Jedinec je zbaven autonomie chování a rozhodování. Tím je završeno jeho vyloučení ze společnosti, která jeho chování shledala jako nepřijatelné.

9. Vězeňská služba

Zaměstnanci, kteří jsou ve vězení postaveni do role autority, jsou členy Vězeňské služby. Ta je zřízena Zákonem č. 555/1992 o Vězeňské službě a justiční strážní České republiky ze dne 17. listopadu 1992. Jejím posláním je zajistit řádný a bezpečný průběh výkonu vazby a trestu odnětí svobody ve věznicích a detenčních ústavech. Její pracovníci však nepředstavují pouze dozorující složku v zařízení pro výkon nařízení orgánů činných v trestním řízení, ale vykonávají též funkci výchovnou, neboť české vězeňství je založeno na principech restorativní justice, což vyžaduje práci s vězni v takovém směru, aby bylo možné dosáhnout jejich sebeuvědomění, pochopení nesprávnosti jednání, které je do vězení dostalo a byla jim poskytnuta pomoc při vlastní nápravě a při přípravě na návrat do společnosti. V rámci péče však není postaráno pouze o duševní rozvoj odsouzených, v českém vězeňství existuje i péče o duchovní stránku člověka, kterou vykonává Duchovní služba. Tuto činnost zastávají církví pověřeni kaplani, přičemž výkon duchovenské péče je prováděn ekumenickou formou a odsouzený tak má možnost nadále praktikovat vlastní vyznání².

2 Duchovenská péče, dostupné z <http://www.vscr.cz/generalni-reditelstvi-19/o-nas/duchovni-sluzba-1287/zakladni-informace/english-summary-prison-pastoral-care-6573> , navštíveno 28.11.2016.

10. Shrnutí

Výběr pojmů, jejichž vysvětlení jsem se dosud věnovala, byl záměrný. V kontextu této práce jsem považovala za důležité je rozvést nejen z čistě praktického hlediska, tedy informovat o jejich významu, ale pomocí širšího vysvětlení na ně také implicitně poukázat jako na pevnou součást společnosti a jejího historického vývoje, a tedy i na jejich výskyt v obou, pro tuto práci podstatných, jevech. Stejně tak, jako je přechodový rituál celospolečenskou záležitostí, je jí i právo. Oba jevy, spolu s rozvojem společnosti, procházejí proměnou a stávají se její nedílnou součástí. V kontextu obou porovnávaných jevů má stejnou funkci též svoboda, která je v liminární fázi i při výkonu trestu odnětí svobody omezena. Legislativní normy jsou zásadní pro regulaci formy jednání člena společnosti, a tutéž funkcionalitu mají pravidla, která regulují jednání člena společnosti, který podstupuje přechodový rituál. Totální instituce pak představují prostor, ve kterém je člen společnosti umístěn při výkonu trestu odnětí svobody, ale v přeneseném významu i prostředí pro výkon liminarity. Výkon trestu odnětí svobody a přechodový rituál se netýkají pouze jedinců, které je podstupují - vězeňskou službu, respektive její členy, tak lze vnímat jako jejich průvodce při procházení tímto životním obdobím.

11. Liminarita a její prvky v legislativě České republiky

Předchozí část své práce jsem věnovala vysvětlení základních pojmů v oblasti přechodových rituálů a práva. V této části se zaměřím na hledání Turnerem popsaných prvků liminarity (2004: 96 – 97, 102 - 103). Zdrojem pro toto hledání bude legislativa České republiky z oblasti trestního práva a další relevantní literatura.

Z hlediska slovesné konsistence následujícího textu jsem se rozhodla pro označení jedince, který prochází liminární fází, převzít Turnerovo označení *liminární bytost* (Turner 2004: 96) a pro označení jedince vykonávajícího trest odnětí svobody užiji termínů *odsouzený* nebo *vězeň*.

Turner při popisu liminarity vyzdvihuje prvky, které ji definují, respektive prvky, které jsou pro tuto fázi, bez ohledu na typ přechodového rituálu, signifikantní. Hovoří o tom, že liminarita je velmi často, vzhledem k nejasnému statusu liminárních bytostí, přirovnávána ke smrti, pobytu v lůně, neviditelnosti či bisexualitě. Takové označení totiž zřetelně odkazuje na jejich existenci mimo běžný společenský prostor. Tento neurčitý status pak popisuje dalšími doprovodnými znaky, jako je ztráta vlastnictví majetku a společenského postavení či odnětí oděvu, který jedince v minulosti vizuálně odlišoval. Liminární bytost je tak vyřazena z příbuzenského systému a stane se z ní bytost ničím se neodlišující od ostatních liminárních bytostí, což mezi nimi zároveň vytváří silné přátelské pouto, vyznačující se rovnostářskými vztahy. S nejasností statusu liminárních bytostí, s touto formou degradace, se podle Turnera pojí i změna v jejich chování. Je pasivní, pokorné a bez výhrady poslušné vůči osobám, které vystupují v roli jejich učitelů a průvodců, tedy v postavení autority. Pasivitu Turner nalézá i v sexuální zdrženlivosti liminárních bytostí (Turner 2004: 96 – 97, 102 - 103).

V následujících kapitolách se věnuji každému z těchto prvků samostatně. Blíže je popisují a hledám jejich výskyt v legislativních normách trestního práva.

11.1 Liminarita a formy jejího vnímání

Turner ukazuje, že existence jedince v liminaritě je velmi neurčitého stavu, to je také vyjádřeno mnoha různými způsoby chápání liminarity. Bývá přirovnávána ke smrti, pobytu v lůně, neviditelnosti, temnotě, bisexualitě či zatmění Slunce a Měsíce (Turner 2004: 96).

Přirovnání ke smrti je spojeno s vnímáním liminární bytosti jako někoho, jehož status je tak silně nejasný, že vlastně neodpovídá žádnému označení, které je ve společnosti, existující mimo liminaritu, užíváno. Jeho existence mimo tuto společnost, nebo možná lépe řečeno, ukončení existence v této společnosti, pak s sebou nese odkaz ukončení jeho dosavadního života, k němuž musí nutně dojít, aby mohl dosáhnout dalšího stavu a začít nový život. Jedinec se zrodí jako nový člověk teprve poté, co bylo dosaženo konce, tedy smrti, jedince starého.

I další přirovnání liminarity, která jsou vyjmenovaná v úvodu této kapitoly, odkazují na oblasti, ve kterých jednotlivé kultury spatřují období vychýlení z jinak stanoveného řádu, či spojení s posvátnými mýty, jimiž vysvětlují vlastní vznik, nebo jako vzpomínku na období před počátkem takové kultury. Jedná se tedy o odkaz k okamžiku před vznikem čehosi nového – kultury, společnosti, nového jedince nebo jeho statusu.

Legislativní normy jsou tvořeny jako soubor ustálených pravidel, který určuje, co je v dané společnosti chápáno jako porušení jejího řádu, jaká sankce má být za takové jednání udělena a jak tato sankce bude vykonána. Jako regulativní soubor pravidel pojmenovávají i jedince, který výkon trestu odnětí svobody podstupuje. Na rozdíl od výše vyjmenovaných označení, která pracují s nejasností statusu liminární bytosti, je v legislativě status jedince stanoven zcela přesně. Dle fáze celého trestního procesu je takový jedinec označován jako odsouzený, obviněný či obžalovaný (Zákon č. 141/1961 Sb., § 12/7).

V liminární fázi přechodového rituálu, stejně tak jako v legislativních normách trestního práva, pracuje společnost se změnou statusu vybraného jedince. Na rozdíl od přechodového rituálu, při kterém status liminární bytosti většinou ve

stejně podobě vnímají všichni členové společnosti, legislativní norma hovoří o oficiálním statusu jedince, což v konečném důsledku nemusí mít vliv na to, jak jej vnímají jednotliví členové společnosti. Legislativa jedince tedy pouze označuje pro další potřeby výkonu práva. Není tedy zcela možné vyloučit i tu možnost, že blízcí odsouzeného jej navzdory legislativnímu označení mohou vnímat též v podobných významech, jaká jmenuje Turner.

11.2 Liminarita a vlastnictví statků

Liminarita je popisována jako období neurčitosti, ve kterém liminární bytost ztrácí minulé a zatím nemá budoucí. Ztráta jeho původního statusu má být konečná a původní vlastnictví čehokoliv pozbývá důležitosti, je možná až nežádoucí. Liminární bytosti nic nevládní, nemají majetek, postavení ani moc a je jim odebrán sekulární oděv, který by ukazoval na jejich hodnotu před nástupem do liminarity (Turner 2004: 96). Jedinec se po ukončení liminarity zrodí jako nový a s tímto statusem bude též spojeno užívání a vlastnictví věcí nových, často odlišných od těch, které patřily do jeho předchozího života.

K vlastnictví hmotných věcí se řád výkonu trestu odnětí svobody vyjadřuje ve čtvrtém paragrafu (Řád č. 345/1999 Sb., § 4). Ve čtyřech odstavcích je stanoveno, co a za jakých okolností může odsouzený při výkonu trestu odnětí svobody vlastnit. Zásadní je tedy fakt, že není plně zbaven veškerého vlastnictví. Vyjma hygienických potřeb je mu umožněno mít a držet knihy, časopisy nebo dokonce rádiový přijímač, pakliže má možnost jej z vlastních zdrojů napájet a tento odpovídá předem určeným technickým parametrům. Odsouzený má dokonce možnost, v případě, že si chce ponechat jiné, v tomto paragrafu nejmenované věci, požádat o povolení ředitele věznice. Ten však není, jako nadřízená autorita, povinen žádosti odsouzeného vyhovět. Vlastnictví věcí, byť vybraných, je sice silně regulováno, ať už z důvodů technických, praktických nebo z hlediska přístupu a závislosti vězně na dalších zdrojích (např. finanční prostředky na nákup baterií), není však zcela zakázáno. V praxi pak vlastnictví, byť omezené, přináší ještě další specifikum života ve vězení, a tím je prestiž vězně mezi ostatními. Moc, kterou mu držení žádané komodity dává, je možné využít při obchodování s ostatními, které je vzhledem k omezenému vlastnictví prostředků zcela přirozeným vyústěním vztahů. Právě omezení vlastnictví totiž přisuzuje některým komoditám mnohem větší hodnotu, než jako ve skutečnosti mají. Káva, cigarety či předměty odkazující na život mimo vězení jsou komoditami černého trhu (Nedbálková 2006: 84, 88).

Vlastnictví komodit ve vězení tedy existuje. Ačkoliv je při přijímacím řízení odsouzený podroben prohlídce, která zahrnuje též soupis jím přinesených věcí a uschování jejich většiny ve skladu, není vlastnictví zbaven zcela (Nedbálková 2006: 88 - 89). To ukazuje na to, že jistá možnost individualizace formou vlastnictví, kupříkladu šperku, je odsouzenému umožněna, což má v konečném důsledku vliv na existenci rozdílů mezi odsouzenými.

11.3 Liminarita a příbuzenský systém

Ztráta postavení v příbuzenském systému je spojena s vnímáním liminarity jako formy úmrtí jedince, který do ní vstoupil. Není tedy důležité ponechávat mu jeho minulé místo, neboť na toto se již nevrátí. S vykonáním rituálu přechodu získá ve společnosti místo nové.

Příbuzenské vztahy jsou vnímány v každé společnosti odlišným způsobem. Mohou být definovány jak z biologického hlediska, tak z hlediska sociální konstrukce společnosti a nejen v západním typu společnosti stojí oba tyto směry vedle sebe a navzájem se prolínají.

Vnímáme-li liminaritu jako absolutně uzavřený celek, do kterého jedinec vstoupí a zůstává v něm plně odtržen od zbytku společnosti, a to až do fáze přijetí, pak vyloučení takového jedince, který se proměnil v liminární bytost, z příbuzenského vztahu je součástí jeho plného vyloučení z celé společnosti. Liminarita však takto absolutně uzavřeným celkem nemusí vždy být. Murphy při jejím popisu odkazuje na rituál přechodu do dospělosti, který praktikuje národ Mehinaku, žijící v Brazílii, jehož liminární fáze trvá mezi dvěma až třemi léty a dívky i chlapci při ní žijí odděleně od rodiny i zbytku vesnice, přičemž chlapcům je v tomto období umožněno i na několik měsíců oddělené prostředí opouštět (Murphy 1989: 188). Sociální interakce se zbytkem společnosti je jim tedy i v liminaritě umožněna.

I v západním světě jsou praktikovány přechodové rituály, v jejichž liminární fázi je liminární bytost odtržena od společnosti, jejíž součástí byla, avšak nejedná se o absolutní přerušení styků. Příkladem může být maturitní zkouška. Liminární fázi v tomto případě představuje období takzvaného svatého týdne. V tomto období student nepodstupuje pravidelnou školní docházku a je tak odloučen od společnosti, kterou doposud představovala školní instituce a jeho spolužáci. Není z ní však zcela vytržen, protože kontakty se spolužáky jsou i v tomto období běžné. Není ani vytržen ze společnosti jako takové. Nenavštěvoval pouze školu, jeho běžným životem byl i zbytek společnosti a rodina a i v tomto směru nadále dochází k jeho sociální interakci s ostatními. Student v rámci

svatého týdne neztrácí příbuzenské vazby. Nepochází například k tomu, že by byl matkou, otcem nebo jinými blízkými příbuznými zavržen do doby vykonání maturitní zkoušky. Naopak, v mnoha případech je mu poskytována větší péče a nejbližší rodina jej plně podporuje tak, aby se mohl na maturitní zkoušku, jako na zásadní cíl v jeho životě, soustředit.

Tento modus operandi je možné aplikovat i na období výkonu trestu odnětí svobody. Odsouzený je sice vytržen ze společnosti jako takové, nicméně legislativní ustanovení mu sociální interakci s členy společnosti existující mimo oblast výkonu trestu nezakazuje. Povolené návštěvy jsou však podřízeny pravidlům. Odsouzeného smí navštívit omezený počet osob, které dosáhly minimálního určeného věku a setkání samotné je uskutečňováno pouze ve stanovenou dobu a na určeném místě. Je tedy přesně řečeno, jakým způsobem a za jakých podmínek může k takovému styku docházet. To, že jsou odsouzenému v první řadě povolovány návštěvy osob blízkých, kterými jsou dle platného občanského zákoníku příbuzní v řadě přímé, tedy sourozenci, manžel nebo partner (Zákon č. 89/2012 Sb., § 22, odst. 1), ukazuje na formu zachování možnosti jeho status v rámci příbuzenského systému udržet. Nicméně, i přesto, že k samotnému styku ve formě návštěv dochází, jsou tyto apriori omezeny na kontakt, který není umožněn bez přítomnosti zástupce moci, jež vykonává dozor nad všemi odsouzenými, tedy pracovníka Vězeňské služby, a též neumožňuje jakékoliv předávání věcí mezi účastníky návštěvy (Řád č. 345/1999 Sb., § 26, odst. 4). Z legislativního pohledu je tedy odsouzenému možnost interakce s osobami mimo vězení umožněna. Řád výkonu trestu odnětí svobody však pravidla návštěv stanovuje bez rozdílu toho, kdo onou návštěvou je a jaké potřeby tato návštěva má. A tak, jak upozorňuje Český helsinský výbor, bývá často trestem rodiče postiženo i dítě, pro které platí stejná pravidla návštěv, jako pro ostatní³. V tomto bodě je tedy možné spatřovat omezení příbuzenských vztahů mezi odsouzeným rodičem a jeho dítětem a to obzvláště v okamžiku, kdy dítě nedosáhlo věku 15 let a pro vykonání návštěvy je odkázáno na dospělého doprovod nebo je vychováváno v takové vzdálenosti od věznice, ve kterém jeho rodič výkon trestu odnětí svobody vykonává, že samotná cesta do tohoto místa může být nepřekonatelnou překážkou.

3 Český helsinský výbor, dostupné z <http://www.helcom.cz/cs/co-delame/projektovaci-cinnost/deti-veznenych-rodicu/> , navštíveno 30.12.2016

Interakce se zástupci společnosti, která se vyskytuje mimo místo výkonu trestu, je odsouzenému umožněna také formou korespondence či telefonického hovoru. Odsouzený tak má právo přijímat i odesílat poštovní zásilky ve formě dopisů či balíků, nejedná se však o akt soukromý. Veškerá korespondence je ze strany pověřeného personálu vězeňské služby čtena, aby došlo k vyloučení aktivity adresáta či odesílatele, která by zakládala na podezření z přípravy páchaní další trestné činnosti (Řád č. 345/1999 Sb., § 24). Výjimkou je korespondence, která je vedena mezi odsouzeným a jeho advokátem, státními orgány České republiky a mezinárodní organizací zabývající se ochranou lidských práv. V takovém případě je odsouzenému zajištěna forma soukromé korespondence, jejíž doručení jedné ze stran je neprodlené (Zákon č.169/1999 Sb., §17, odst. 3).

Stejný kontrolní mechanismus je aplikován v případě telefonického hovoru. O ten ostatně musí odsouzený nejprve požádat vychovatele, a pokud je mu umožněn, pak jej může uskutečnit pouze na povolená telefonní čísla. Obsah samotného hovoru, opět s odkazem na odhalování aktivit, které by nasvědčovaly podezření možnosti spáchání trestného činu, je ve většině případech kontrolován ex post, nicméně není výjimkou, že může být odposlechnut přímo. Stejně tak jako u korespondence, i v případě vykonání telefonátu existují stejné výjimky, jež odsouzenému zaručují soukromý hovor, který není zaznamenáván (Řád č. 345/1999 Sb., § 25).

Společným rysem všech výše uvedených možností sociální interakce je formální oddělení světů, z nichž jedinci, kteří se jí účastní pochází, které se projevuje právě ve formě kontroly způsobu, omezení času a místa a vůbec jejího umožnění.

Aktér přechodového rituálu, jakým je výše zmíněná maturita, má možnost ze své vlastní vůle liminární odloučení přerušit a vykonat návštěvu jakékoliv jiné osoby, tedy vytvořit sociální interakci. Odsouzený takový akt svobodného rozhodnutí vykonat nemůže. Není sice plně odloučen od společnosti, ale aktivita rozhodnutí, které určí, zda se jej někdo rozhodne navštívit nebo zda mu bude návštěva ze strany vedení zařízení, ve kterém trest vykonává, umožněna,

není v jeho možnostech. Jediným rozhodnutím, které v této oblasti může sám vykonat, je odmítnutí návštěvy (Řád č. 345/1999 Sb., § 27, odst. 2).

11.4 Liminarita a individualizace

Neexistence individualizace představované nošením různých druhů účesu či prvků zdobících oblečení ukazuje na to, že evidentní rozdíly mezi liminárními bytostmi nejsou zapotřebí. Jedinci, kteří v daném prostoru a čase sdílejí stejný osud nebo způsob života, většinou inklinují k chování, jež jim umožňuje ztotožnit se s ostatními ve skupině (oblékají se stejně, užívají speciálního slangu), ale také odlišit se od osob, které se ve stejný čas a na stejném místě vyskytují také, avšak v jiném postavení.

Při výkonu trestu odnětí svobody je odsouzeným oděv předepsán. Řád výkonu trestu odnětí svobody č. 345/1999 Sb., v paragrafu 18, rozlišuje oděv vlastní a oděv, který je odsouzenému poskytnut po dobu výkonu trestu. Ačkoliv je vězeň povinen nosit po většinu času výkonu trestu oděv, který je mu přidělen, jsou stanoveny výjimky, kdy je mu povoleno nosit i oděv vlastní. Jedná se o případy, kdy je vězni umožněno vykonávat sportovní aktivity. Ve věznicích s dozorem a věznicích pro mladistvé je pak dovoleno nosit vlastní oděv v době návštěv, při bohoslužbách či v mimopracovní době (§ 18, odst.1, 2, 3).

Primární funkcí stejnokroje odsouzených je jejich vizuální odlišení od zaměstnanců vězeňské služby. Tato vizualizace je důležitá také z bezpečnostního hlediska, neboť vždy musí být na první pohled zřejmé, jakou funkci každá osoba zastává a je tedy na první pohled možné určit její pravomoci či povinnosti. Viditelné rozlišení osob vyskytujících se ve stejný okamžik na stejném místě umožňuje funkčnost takové totální instituce, jakou vězení je. Vizuální odlišení uniforem pracovníků věznice a stejnokrojů odsouzených má také funkci vytváření rozdílů v postavení. To, že je na první pohled zřejmé, kdo je kdo, znamená, že dochází k vytváření nových rolí všech přítomných. Odsouzený je postaven na úroveň ostatních odsouzených a donucen přijmout status, který s sebou přináší také zcela naprostou změnu jeho práv a povinností. Tím, že obléká oděv odlišný od oděvu pracovníků vězeňské služby, je dovršen okamžik jeho podřízení a vykořenění ze společnosti vyskytující se mimo vězeňské zařízení. Etiketizace, která pomocí rozdílných forem oblékání

vzniká, však není absolutní. Legislativní ustanovení České republiky, které umožňuje vězňům omezené vlastnictví věcí ze světa, ve kterém žili vlastně nepřímo vytváří prostředí pro vznik rozdílů i mezi vězni.

Povolení nosit vlastní oděv, případně ponechat si vlastní šperk, pomáhá při výkonu trestu vytvářet určité formy identitních rozdílů, kterými se odsouzení snaží odlišit od svých spoluvězňů. Prvek vytváření vlastní individuality je tedy i ve výkonu trestu odnětí svobody do určité míry zachován. Za další prvek projevu individuality je možné považovat kupříkladu i rozhodnutí, zda být kuřákem nebo nekuřákem a též volba nechat se tetovat. V těchto případech však nelze hovořit pouze o snaze odlišit takovým rozhodnutím vlastní osobu od ostatních, ale často jde pouze o důsledek nudy, kterou odsouzení při výkonu trestu odnětí svobody zažívají (Nedbálková 2006: 95).

11.5 Liminarita a změna v chování

Chování liminárních jedinců je většinou pasivní, pokorné, poslušné. Bezvýhradně poslouchají svého učitele a bez stížností přijímají trest, který je jim v liminaritě udělen (Turner 2004: 96). Poslušnost jedince podstupujícího liminární období, pasivita se kterou přijímá jednotlivé části této fáze, jsou spojeny s přijetím postupů a pravidel, jež daný přechodový rituál doprovází. Pasivitu liminární bytosti je tak možné nalézt například v popisu rituálu dospělosti u kmene Guayakí (Clastres 2003: 91 - 119). Jednou z částí rituálu je velmi bolestivé tetování, které liminární bytosti podstupují, aby dovršili svoji přeměnu z dítěte na dospělého člena kmene. Z chlapců se tak stanou lovci, z děvčat ženy. Důvodem, proč k popisu Turnerovi liminární fáze volím odkaz na tento přechodový rituál, je však ještě jedna událost, kterou Clastres popisuje, a tou je odmítnutí tohoto bolestivého tetování. Mladičká Chachugi, poté, co podstoupila veškeré kroky, jež patří k ritualizaci přeměny dívky na novou ženu, odmítla právě krok poslední – tetování. K odmítnutí role pasivního účastníka tedy dojít může, a to i ve velmi tradičních rituálech dané společnosti.

Následkům odmítnutí nastavených pravidel je v řádu výkonu trestu odnětí svobody věnována hlava šestá. Podle ní je odhalené porušení kázně vždy řešeno pomocí přiměřené sankce. Jednotlivé paragrafy této hlavy určují, jak má být při zjištění porušení kázně postupováno, od sepsání všech zjištěných skutečností, po určení výkonu kázeňského trestu dle typu věznice, ve které se odsouzený nachází. Hlava šestá je uvedena obecným ustanovením, které odkazuje na povinnost vězeňské služby se při udělování trestů či odměn držet zásad, jež posilují účinek uděleného trestu (Řád č. 345/ 1999 Sb., § 56).

Poruší-li odsouzený řád věznice a je-li mu vina prokázána, je za to potrestán a je povinen podstoupit výkon udělené sankce. Před udělením sankce se však odsouzený může k celé věci vyjádřit (Řád č. 345/ 1999 Sb., § 58, odst.4). Legislativa umožňuje odsouzenému ještě jednu, a to zásadní, věc. Je jím možnost podání stížnosti proti rozhodnutí (Řád č. 345/ 1999 Sb., § 59), jíž se musí zástupci výkonné moci zabývat, tedy znovu prověřit veškeré kroky

kázeňského řízení a vyloučit tak pochybení v původním řízení nebo potvrdit oprávněnost samotné stížnosti odsouzeného.

Řád výkonu trestu odnětí svobody tedy explicitně vyjadřuje právo odsouzeného na spravedlivé zacházení. V podstatě mu tak umožňuje aktivní chování, možnost vzepřít se v případě, že pociťuje nespravedlivé zacházení a nebýt tak pouze pasivním účastníkem. Forma vzepření se však musí plně odpovídat předpisům Řádu. Odsouzený má možnost vznést odůvodněnou stížnost proti rozhodnutí jemu nadřízené autority. Výsledek této stížnosti však nezáleží na jeho samotné představě tom, jak by mělo být rozhodnuto, ale opět na rozhodnutí jemu nadřízené autority. Ačkoliv tedy jistá možnost odporu pro vězně existuje, zůstává otázkou, proč většina z nich se celkovému výkonu trestu odnětí svobody prostě podřídí. Jednou z odpovědí může být samotný fakt, který Nedbálková sice odhaluje v souvislosti s šikanou mezi vězni, ale podle mého názoru je uplatnitelný v širší míře. Jednání odsouzeného, které není v souladu s řádem věznice může přinést další trest v rámci již vykonávaného. To je však v přímém rozporu s cílem odsouzeného, kterým je co nejrychleji a s co nejmenšími komplikacemi trest vykonat (Nedbálková 2006: 122 – 125).

11.6 Liminarita a sexuální život

Turner při popisu ndembuského rituálu uvedení do úřadu odkazuje na další častý prvek jednání v rámci liminarity. Jde o praktikování pohlavní zdrženlivosti (Turner 2004: 103).

Zachování zdrženlivosti v různých formách, jakými je omezení nebo odmítání určitých druhů jídla či volba pouze určitého způsobu chování, je popisováno jako doprovodný jev u mnoha rituálů. Důvodem jsou výklady daného rituálu, které určují, jaké činnosti by mohly celý přechod narušit nebo zcela zkatit. Zdrženlivost, včetně odmítání pohlavního styku, však nebývá praktikována pouze liminárními bytostmi. V Clastresově popisu iniciace, která má umožnit chlapci stát se mužem, je zmíněna i solidarita, jakou prokazují otcové a bratři chlapce, který rituál podstupuje. V období mezi propíchnutím rtu a zahojením rány se mužští příbuzní, včetně obřadníka a jeho pomocníka, vyhýbají pohlavnímu styku, a to ze dvou důvodů. Tím prvním je soucítění s chlapcem, kterému dosud nebylo oficiálně dovoleno sexuálně žít s ženami, tím druhým je strach z toho, že se hojení rány ve rtu bude prodlužovat a bude mu působit bolest, což by úspěšné provedení rituálu narušilo (Clastres 2003: 109).

Řád o výkonu trestu odnětí svobody se možnosti praktikování pohlavního styku a případné úpravě pravidel v této oblasti nijak přímo nevěnuje. Umožnění jisté aktivity v oblasti manželského či partnerského styku tak, zdá se, spadá zcela do kompetencí ředitele dané věznice. Je však důležité upřesnit, že kompetence ředitele věznice není možné apriori označit jako „moc povolit vězni sexuální život“ - v tomto případě mám na mysli manželský či partnerský styk, jako sociální kontakt, bez bližší definice toho, co vše může toto označení zahrnovat. Není-li však sexuální jednání legislativou nijak ošetřeno, je možné říci, že ve výkonu trestu odnětí svobody neexistuje? V kapitole věnované postavení v příbuzenském systému jsem hovořila o části řádu výkonu trestu, jež se věnuje povolování návštěv. Odkazovala jsem na jasné stanovení pravidel, za jakých je možné návštěvu odsouzeného vykonat, přičemž návštěvy jsou vždy ze strany vězeňské služby dozorovány. Zákon č. 169/1999 Sb., o výkonu trestu odnětí

svobody, však odkazuje na pravomoc ředitele věznice umožnit návštěvu zcela bez dozoru, a to v prostorách k tomu určených (§ 19, odst. 4). V odůvodněných případech pak může být odsouzenému dokonce umožněno opuštění věznice (§ 19, odst. 9). To, co se mezi odsouzeným a jeho návštěvou v těchto případech odehrává nebo může odehrát, pak už v legislativě ukotveno není, ale není možné prohlásit, že k žádnému sexuálnímu jednání nedochází.

Manželství nebo partnerství však není nutnou podmínkou pro sexuální styk. Totální instituce, jakou vězení je, vytváří životní prostředí zcela odlišné a uzavřené, přičemž uzavřenou plochu soustředí chovance stejného pohlaví. Nedbálková ukazuje, že sexuální život při výkonu trestu odnětí svobody neustává, naopak, v jistých situacích, může být vysoce potřebnou formou kratochvíle, uvolnění nebo nástrojem pro vytváření hierarchie chovanců. Velmi často tak dochází k homosexuálnímu styku, který není provozován z důvodu tohoto typu sexuální orientace, ale pro uvolnění odsouzených, kteří jej provozují nebo jako prezentace moci a nadřazenosti. Není však možné vyloučit ani sexuální jednání, které je výsledkem rovného partnerského vztahu (Nedbálková 2006: 135 - 175).

Pohlavní styk, ať už je vykonáván z jakéhokoliv důvodu, tedy běžnou součástí období výkonu trestu odnětí svobody je a v ohledu na okamžiky jeho praktikování, které Nedbálková zmiňuje, je možné předpokládat, že jeho tabuizace, v takové formě, v jaké vzniká například v rámci výše popsaného iniciačního rituálu Guayakí, v prostředí věznice neexistuje.

11.7 Liminarita a vzdělávání

Neméně podstatnou funkcí liminarity je vzdělávání liminárních bytostí. Ty jsou jako tabula rasa, jsou učeni o způsobech a formě chování, které od nich bude očekáváno po ukončení liminarity, tedy ve fázi jejich přijetí (Turner 2004: 103).

Liminární bytost je svým průvodcem během prahové fáze seznamována s mýty, pravidly, řádem a způsoby života, které jsou důležité nejen pro danou společnost, ale také pro vykonávání její budoucí role. Vzdělávání v rámci liminární fáze je její velmi důležitou součástí, pomáhá totiž jedinci, který tuto fázi podstupuje vstoupit do nového života snadněji, se znalostmi.

Možnost získat vzdělání je připravena též pro odsouzené ve výkonu trestu odnětí svobody. Zákon o výkonu trestu odnětí svobody č. 169/1999 Sb., v paragrafu 34 stanoví, že odsouzeným, kteří mají pro vzdělání předpoklady se obvykle umožní jej získat. Vzdělávání spadá pod program zacházení s odsouzenými, který je po nástupu k výkonu trestu pro každého z nich vytvořen. Program se však týká pouze odsouzených, jejichž výkon trestu překračuje výměru větší než tři měsíce, přičemž podkladem pro něj je zpracovaná komplexní zpráva, která odráží i osobnostní charakteristiky a důvody prováděné trestné činnosti. Program je důsledkem ideje cílené práce s odsouzeným, která má za úkol jeho resocializační navykání na pravidla a způsoby chování přijatelného pro společnost, do které se po ukončení výkonu trestu opětovně vrátí. V rámci tohoto programu tak dostává odsouzený možnost nadále udržovat znalost sociální struktury společnosti, ve které se před odsouzením k trestu odnětí svobody sám vyskytoval, případně se, díky vzdělávání, připravovat na možné zvýšení vlastního statusu po ukončení výkonu trestu (§ 41). Zatímco pro dospělé odsouzené zákon další vzdělávání umožňuje, nezletilým odsouzeným vzdělání jako povinnost nařizuje (§ 61, odst. 7). Vyjma možnosti a povinnosti sebevzdělávání nebo zařazení odsouzeného do zaměstnání, řád trestu odnětí svobody pamatuje také na ty odsouzené, kterým je nutno „pomoci“, nebo-li poskytnout intenzivnější péči, jejímž cílem je jeho příprava na život po ukončení výkonu trestu (§ 36, odst. 4).

Péče a výuka je tedy pro vězně připravena. Oproti myšlence vyučování každé liminární bytosti však není pro vězně složkou výkonu trestu, kterou by si mohli nárokovat nebo kterou by mohli podstoupit všichni bez rozdílu.

11.8 Liminarita a sociální vztahy

Všechny liminární bytosti jsou propojeny stejným osudem, všechny čeká stejný cíl. To umožňuje vznik silného pouta mezi nimi. Jenom ony v rámci svého přechodného stavu mají tatáž očekávání, sdílejí stejný strach z budoucího a navzájem se podporují ve vykonávání dalších kroků důležitých pro úspěšné dokonání přechodového rituálu. Sdílený cíl, stejná situace, oddělení od ostatní společnosti a stejný nejasný status liminárních bytostí, to vše umožňuje vytváření pevných vztahů, založených na rovnostářském jednání.

Přátelství, náklonnost nebo jiná forma emočního cítění vůči další osobě vzniká při sociální interakci. Člověk, jako člen dané společnosti, je její součástí a podílí se na jejím strukturování za pomoci více či méně blízkých vztahů k jednotlivcům a skupinám, které v ní již existují nebo jsou vytvářeny. Pevnost těchto vztahů též zakládá na jejich výhodnosti pro jedince samotného. Vytváří tak s ostatními spojení, která mu mohou dopomoci k dosažení stanoveného cíle. Tato spojení popisuje Nedbálková jako síť vztahů, které ve výkonu trestu odnětí svobody vytvářejí subkulturu pro takto uzavřené prostředí specifickou. Jedním z pilířů, které tento typ subkultury ve věznici vytváří, definuje jako spojení vězeňské ekonomiky (produkce, distribuce a konzumace), volnočasových aktivit (plánované i spontánní) a možnosti rekvalifikace a zaměstnání (Nedbálková 2006: 38). Z popisu vězeňské ekonomiky, praktikované mezi vězni, je zřejmý vznik nových hodnot nebo lépe řečeno vytváření hodnot věcí, naprosto rozdílných od jejich hodnoty za zdmi věznice. Když ukazuje na rozdíly, jakými jsou určeny možnosti využití kreditů pro povolený nákup ve vězeňské kantýně, naznačuje tím, že si odsouzené nejsou zcela rovny, tak jak by to pravděpodobně vyžadovala struktura *communitas* popsaná Turnerem (2004: 97). Změna hodnoty jednotlivých věcí, které může odsouzený držet ve svém vlastnictví i při výkonu trestu odnětí svobody vede nejen k vytváření samostatné ekonomiky, ve které je mezní užitek vytvářen na základě nedostatku daného zboží, ale též ukazuje na existenci určité hierarchické struktury. Ten odsouzený, který má prostředky, má také možnosti vytvářet si jisté postavení tím, že si jiné zaváže (kupříkladu poskytnutím nějaké požitiny, jakou je káva nebo cigarety)

(Nedbálková 2006: 90). Směnné hodnoty zboží a služeb tak spíše odkazují na existenci struktur a nerovnostářství. Dalším okamžikem vzniku nerovnosti mezi vězni je výkon zaměstnání. To v praxi není dostupné všem, a proto ti, kterým je pracovní činnosti umožněna získávají status jiný než ti, kteří zaměstnání při výkonu trestu nejsou. Neposledním aspektem nerovnosti pak je i kupříkladu samotné vzdělání, kterého vězeň dosáhl ještě před nástupem výkonu trestu. Odsouzený, který umí psát může za určitých okolností požívat vysoké úcty, neboť je pro ostatní odsouzené, pro které jsou dopisy jediným komunikačním nástrojem pro kontakt se společností existující mimo zdi věznice.

Legislativa zaměřená na stanovení způsobu výkonu trestu odnětí svobody se k přátelským vztahům mezi odsouzenými nijak nevymezuje. Takový typ vztahu totiž v samotné myšlence trestu, jako sankce, která má mít výchovný a resocializační účinek, není podstatný. Výkon trestu odnětí svobody nemá být pro odsouzeného prostředím pro navázání přátelských vztahů, ale prostředím, jež umožňuje nápravu jeho dosavadního jednání. Navíc se každý udělený trest týká pouze jedné jediné osoby – jeho pachatele. Legislativa sama o sobě stanoví pouze úpravu práv a povinností odsouzených, přičemž práva odsouzených jsou, vzhledem k ideje výkonu trestu, omezena, a to zejména v oblasti nedotknutelnosti osoby a jejího soukromí, svobody pohybu, zachování listovního tajemství či práva na svobodnou volbu povolání (Zákon č. 169/1999: § 27, odst. 2). Ačkoliv je tedy přátelství formou mezilidských vztahů, a k vzniku mezilidské vztahy vznikají jako jev doprovázející sociální interakci, není jeho existence nijak podporována legislativními normami.

Shrnutí:

V předchozích osmi kapitolách byly vyjmenovány základní jevy, které se podle Turnera vyskytují v liminární fázi přechodových rituálů. Jako milníky, které tuto fázi definují, byly použity pro hledání ustanovení, vyskytujících se legislativních normách České republiky, která by mohla v rámci výkonu trestu odnětí svobody vznik analogických jevů umožnit. Ve všech osmi kapitolách byly představeny popisy jednotlivých jevů, v některých případech byly podloženy odkazem na

vybrané rituály, a byly doplněny ustanoveními z legislativních norem. Poslední část této práce zaměřím na vyhodnocení získaných informací.

12. Závěr

Přechodové rituály jsou událostí, která zasahuje a zásadně proměňuje život nejen těm, kteří je přímo podstupují, ať už v roli samotné liminární bytosti nebo v roli jejích průvodců, ale též zasahuje do života ostatních členů dané společnosti. Jsou součástí její struktury, ovlivňují sociální vztahy jejích členů a jako takové je možné je analyzovat mnoha způsoby – z pohledu liminární bytosti, jejího průvodce, z pohledu pozorovatele nebo dalších členů společnosti, ve které jsou praktikovány. Totéž je možné říci i o výkonu trestu odnětí svobody.

Záměrem této práce bylo, na základě analýzy výkonu trestu odnětí svobody, prováděné pomocí teoretického rámce popisujícího stavbu přechodových rituálů a liminaritu, určit, zda je možné výkon trestu odnětí svobody prohlásit za liminární fázi přechodového rituálu, tedy zda vykazuje stejné znaky jako liminarita. Základem hypotézy o takové možné shodě byl předpoklad, že stejně tak jako přechodové rituály je i právo pevnou součástí dané společnosti, a stejně tak jako tato společnost, i právo se vyvíjí a proměňuje. To znamená, že pravidla soužití ve společnosti, která byla původně zvykem, jsou v konečném důsledku vyzdvížena jako pevný řád a zakotvena v legislativních normách.

Při hledání analogií mezi Turnerovým popisem liminaritu a legislativní normou předepisující proces výkonu trestu odnětí svobody je možné nalézt hned několik podobných okamžiků.

Oba jevy jsou jednou z řady fází, které dohromady tvoří proces. V obou případech žije jedinec, který je podstupuje, po určenou dobu v separaci. Odsouzený je na stanovenou dobu vyloučen ze společnosti, ve které se do nabytí právní moci odsuzujícího rozsudku nacházel. Důvodem je nejen ochrana společnosti před jeho chováním, které je považováno za nezákonné, tedy pro společnost nepřijatelné a nebezpečné, ale též jeho převýchova, která má za cíl, po ukončení výkonu trestu odnětí svobody, jeho navrácení do společnosti jako jejího plnohodnotného člena. I jedinec, který vstupuje do liminaritu, aby prošel přechodovým rituálem, je oddělen od společnosti, jejímž členem dosud byl. I v

tomto případě je důvodem jeho návrat jako nového člověka. Člověka, který bude ve stejné společnosti zastávat zcela nový status.

Po umístění v separaci se v obou případech z těchto jedinců stávají ti, kteří jsou ve stejné pozici jako jejich spoluúčastníci. Výkon trestu odnětí svobody, stejně tak jako prahová fáze, jsou ucelená období, ve kterých platí pravidla odlišná od pravidel dodržovaných v jiných životních obdobích. Součástí obou jsou různé koncipované formy vzdělávání, které slouží k tomu, aby se mohli účastníci nakonec navrátit do společnosti a jako její právoplatní členové se do ní zařadit co nejlépe. Shodným prvkem je též podřízené postavení jedinců. V obou případech jsou plně podřízeny vyšší autoritě, která je daným obdobím doprovází. Role těchto průvodců jsou odlišné, protože musí odpovídat cílům daného společenského jevu. V liminaritě jsou to průvodci nebo jiní členové společnosti, kteří v rámci nejen příbuzenského systému dané společnosti pro vývoj jedince, jež přechodový rituál podstupuje, představují důležitý prvek. Jsou učiteli, rádci nebo těmi, kteří celý proces řídí. Ve výkonu trestu odnětí svobody to jsou členové Vězeňské a Duchovenské služby. Ti zastávají funkci dozoru a kontroly dodržování stanoveného pořádku, řídí proces zaměstnávání a vzdělávání odsouzených a též mají být těmi, na které se odsouzení mohou obrátit, pakliže potřebují pomoci z řešením situací, mezi které například patří akutní návštěva lékaře nebo ochrana jejich osoby před možnou šikanou či jiným jednáním, které by je psychicky či fyzicky mohlo ohrožovat.

To, že výkon trestu i liminarita umožňují v jistých fázích jedincům, kteří je podstupují, styk se zástupci společnosti, ze které byli vyloučeni, je další prvek, který je možné nalézt u obou jevů. Ve výkonu trestu odnětí svobody je odsouzenému umožňováno návštěvy přijímat a ve velmi ojedinělých případech je též vykonávat. Na příkladu liminarit chlapců z národa Mehinaku je možné konstatovat, že i v liminaritě mohou existovat okamžiky, kdy je liminární bytost vystavena stejné formě sociální interakce. Ani v jednom případě tedy nemusí mít vyloučení ze společnosti zcela totální podobu.

Za další prvek liminarit, který je možné nalézt i při výkonu trestu odnětí svobody, by mohla být prohlášena i forma odívání účastníků. Pokud jsou oděni, jedná se o určitou dobu stejnokroje. Obě formy, nahota i stejnokroj, jsou vizualizací jejich aktuálního postavení, práv a povinností. Při bližším posouzení

je však nutné uvést, že zde určitý prvek rozdílného vnímání vlastnictví v liminaritě a vnímání vlastnictví ze strany trestní legislativy je. Zatímco jsou liminární bytosti zbaveny veškerého majetku, odsouzeným je v omezené míře vlastnictví přiznáno. Mohou vlastnit oblečení a v přesně určených časových intervalech, či dle typu zařízení, ve kterém jsou umístěni, je nosit. Mohou také vlastnit věci, které byly vytvořeny ve společnosti, z níž byli vyloučeni, a které je více či méně s životem v tomto předchozím období života spojují, a připomínají tak i způsob života, jakým odsouzený dosud žil. Je též možné, že jim může být povoleno k vlastnictví věcí během výkonu trestu obnovováno či do jisté míry odnímáno. A byť je množství věcí, které může odsouzený vlastnit omezené, vyjma vlastního oblečení, mu může být povoleno držení knih, elektronických přístrojů, spisového materiálu, který se týká jeho trestního případu nebo léků, pokud to stav odsouzeného nezbytně vyžaduje.

Také pravidla chování účastníků přechodového rituálu nejsou v rámci procesu výkonu trestu odnětí svobody, co do stanov v legislativních normách, plně aplikovatelná. Ponížení, ke kterému v liminaritě dochází, je součástí konečného povýšení ve formě nového statusu po ukončení přechodového rituálu a je spojeno s jeho aktuálním neurčitým postavením, které nepředpokládá jiné, než podřízené chování. Při výkonu trestu odnětí svobody ponižování odsouzeného není z legislativního hlediska přípustné. Jeho svoboda sice je omezena, a to se týká i práv které s ní souvisejí, avšak idea výkonu trestu neumožňuje ponížení člověka a jeho důstojnosti nebo jakékoliv jiné formy násilí na něm vykonávané. V tomto ohledu je odsouzený vykonávající trest odnětí svobody legislativou chráněn před násilím a ponižováním lidské důstojnosti. Zajištění práv a sociálního postavení je věnována celá třetí hlava řádu výkonu trestu odnětí svobody. Je také nutné uvést, že ponížení odsouzeného není možné nejen z pohledu legislativních norem, ale že takové jednání ani nevyplyvá z filosofie účelu trestu, který má, při zachování lidských práv, plnit výchovu a nápravu odsouzeného a jeho přípravu na další život ve společnosti. Legislativní zákaz ponížení jedince však nevylučuje rozdílné jednání v praxi. Už samotné vyloučení jedince ze společnosti jej označuje jako někoho nežádoucího, odvrženého. Další prvky, jako je stejnokroj nebo stejný denní režim, jsou v legislativě stanoveny jako řádné zacházení s vězněm, avšak omezují jejich

vlastní individualitu a tím je též zcela otevřeně ponižují, neboť mu odepírají to, na co neodsouzení členové společnosti mají nárok. Existence ponižujícího jednání je navíc zcela evidentní z popisu šikany ve věznicích. Ta má ve většině případech formu psychického ponižování a bývá koncipována velmi sofistikovaně, neboť její oficiální odhalení by mohlo vést k prodloužení trestu šikanujících.

Rozdílné formy jednání jsou patrné při hledání prvku liminarity, který se týká sexuality a jejího projevu ve formě pohlavního styku. Zatímco liminární bytosti si jej v mnoha případech odpírají, neboť by mohl být příčinou neúspěšného dokončení přechodového rituálu, nebo přivolání pohromy či kletby, jak na samotného celebranta, tak na celou společnost, legislativní normy se ošetření jeho praktikování nevěnují. Z důvodu neexistence informačního zázemí v rámci legislativních norem jsem tedy pro toto téma v kapitole 11.6 využila práce Kateřiny Nedbákové (2006: 135 - 175). Ta se ve své etnografii věnuje, kromě jiného, i sexualitě. Nedbáková ve své práci popisuje vlastní pozorování v ženské věznici, avšak v části, kterou sexualitě věnuje, popisuje i další výsledky výzkumů, které byly prováděny i v mužských věznicích. Z tohoto pohledu je tedy možné říci, že představuje ucelené informace. Ačkoliv není pro tuto práci možné její popis brát jako platný pro vyhodnocení liminárního prvku představujícího celibátní chování, neboť je koncipována tak, že je možné brát v potaz pouze vyhodnocení legislativních ustanovení, domnívám se, že i přesto není zcela nesprávné na tomto místě uvést, že odsouzení k výkonu trestu odnětí svobody sexuální jednání neodmítají. Spíše naopak, z popisu Nedbákové je možné vyrozumět, že je pro ně projevem citové vazby, pomáhá vytvářet postavení mezi odsouzenými nebo je jistou formou kratochvíle. I přesto, že do vyhodnocení tento postřeh nemohu zahrnout, považuji za vhodné alespoň okrajově poukázat na to, že tento Turnerem popisovaný prvek liminarity podle získaných informací neodpovídá tomu, co je běžné ve vězeňských zařízeních. K opačnému tvrzení nemám dostatek informační opory v legislativních normách.

Na Turnerově popisu liminarity čtenáře zaujme zvláštní pozornost jakou věnuje oblasti vztahů (Turner 2004: 97). Ukazuje, že je liminarita obdobím, které vytváří prostředí umožňující vznik rovnostářským vztahům mezi celebranty.

Communitas, jak tyto vztahy nazývá, jsou odlišné od běžných tým, že nedochází k vytváření struktury vztahů – všichni jsou si rovni. Při pokusu nalézt i v legislativních normách popis podmínek, které by vznik communitas umožňovaly, nebo jej explicitně zakládaly, byl výsledek negativní. Je sice možné nalézt úpravu pravidel chování a tedy i predikovat sociální interakci, která jim následuje, a to nejen mezi odsouzenými, ale mezi všemi jedinci, kteří se ve vězení vyskytují, avšak jedná se o pravidla vytvořená uměle, jejichž hlavním cílem je v daném zařízení udržet pořádek. Prostředí pro vznik communitas se sice zdá být legislativou, která stanoví umístění odsouzeného do detence podpořeno, je však nutné v tomto směru vyslovit pochybnost – i když legislativní normy vytvářejí prostor pro vznik specifických vztahů, jedná se ještě o communitas, která jsou charakteristická spontánním vznikem? Existence pravidel totiž ukazuje na existenci řádu a struktury, které Turnerova communitas, alespoň z počátku jejich trvání, z definice nemají. Je tedy nutné konstatovat, že pomocí navržené formy analýzy sekundární dokumentace není možné případnou existenci communitas při výkonu trestu odnětí svobody plně vyhodnotit.

Na základě poznatků, které se mi v rámci této práce podařilo získat, je možné k oběma porovnávaným jevům poznamenat, že jsou součástí struktury společnosti, ve které jsou praktikovány. Oba jsou součástí rozsáhlejšího procesu – liminarita je fází přechodového rituálu, výkon trestu odnětí svobody je fází celého trestního procesu. V obou případech je možné nalézat speciální řád, který je stanoven a musí být při jejich vykonání dodržován. A oba jevy mají za úkol napravit jistou nerovnováhu ve společnosti, ať už byla způsobena tím, že její člen dospívá a mění se nebo tím, že spáchal čin, který je pro společnost nepřijatelný a ohrožuje ji. Ačkoliv to nebylo součástí analýzy této práce, je možné také říci, že oba jevy mohou mít trvalý ráz a nemusí dojít k navrácení člověka zpět do společnosti, což je možné doložit na příkladu některých náboženských skupin, jejichž učení ukazuje na to, že liminarita je ukončena až smrtí účastníka, tedy poslední fáze přechodového rituálu nastává teprve poté. Ve výkonu trestu odnětí svobody se pro změnu odsouzený do společnosti nenavrátil, pakliže je odsouzen na doživotí nebo, vzhledem k věku či zdravotnímu stavu, ve vězení zemře.

Z bližšího porovnání obou vybraných jevů, které přineslo výše uvedené výsledky vyplývá, že výkon trestu odnětí svobody je si v mnoha ohledech s liminární fází podobný respektive, že je v pravidlech stanovujících jeho průběh možné nalézt prvky podobné těm, které Turner při popisu liminarity jmenoval.

Podobnost jevů však neznamena, že jsou totožné. Získané výsledky mi tedy na tomto místě neumožňují bez dalších pochyb výkon trestu odnětí svobody prohlásit za liminární fází přechodového rituálu. Jedním z důvodů je totiž skutečnost, že výkon trestu odnětí svobody, stejně jako přechodové rituály, je složitým společenským jevem, který by měl být podroben více výzkumným strategiím, vyjma zde provedené analýzy formálně stanovených pravidel, například také zúčastněnému pozorování nebo interview s jedinci, kteří výkonem trestu odnětí svobody přímo prošli. Tato bakalářská práce a její výsledek tak může spíše posloužit jako součást případné komplexnější analýzy, která by se ve smyslu teoretického rámce přechodových rituálů věnovala nejen výkonu trestu odnětí svobody, ale též celému trestnímu procesu, který mu předchází a jeho následnému ukončení, včetně všech případných doprovodných procesů, které jsou s nimi spojeny.

13. Bibliografie

Literatura:

- Clastres, Pierre. *Kronika indiánů Guayakí*. Praha: Nakladatelství Argo, 2003
- Disman, Miroslav. *Jak se vyrábí sociologická znalost. Příručka pro uživatele*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2002
- Flacelière, Robert. *Život v době Periklově*. Praha: Odeon, 1981
- Foucault, Michel. *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. Penguin books, 1991
- Gennep Van, Arnold. *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997
- Goffman, Erving. *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Penguin books, 1991
- Havránek, Jaromír a kol. *Teorie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2008
- Hroch, Miroslav. *V národním zájmu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999
- Keller, Jan. *Sociologie organizace a byrokracie*. Praha: Slon, 2007
- Malina, Jaroslav a kol. *Antropologický slovník aneb Co by mol o člověku vědět každý člověk (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění)*. Brno: CERM, 2009
- Malý, Karel a kol. *Dějiny Českého a Československého práva do roku 1945*. 3. přeprac. vydání. Praha: Linde Praha, a.s., 2003
- Murphy, Robert. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1998
- Nedbálková, Kateřina. *Spoutaná rozkoš. Sociální (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznicí*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2006
- Ottův slovník naučný: illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Polička: Argo, 2002. 27. sv.
- Pešek, Jiří. *Pražské slavnosti a výstavy*. Praha: Archiv hlavního města Prahy, 1995
- Pospíšil, Leopold. *Etnologie práva. Teze ke studii práva z mezikulturní perspektivy*. Praha: SETOUT, 1997
- Sokol, Jan. *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů*. 5. přeprac. vydání. Praha: Vyšehrad, 2007

Turner, Victor. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, 2004

Webové zdroje:

Česko. Usnesení č. 2/1993 Sb. *Usnesení předsednictva České národní rady o vyhlášení Listiny základních práv a svobod jako součásti ústavního pořádku České republiky*. Dostupná také z <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1993-2>

Česko. Vyhláška č. 345/1999 Sb. ze dne 21. prosince 1999 řád trestu odnětí svobody. In. *Sbírka zákonů České republiky. 1999*. Dostupná také z Dostupná také z <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1999-345>

Česko. Zákon č. 141/1961 Sb. ze dne 29. listopadu 1961 o trestním řízení soudním (soudní řád). In. *Sbírka zákonů České republiky. 1961*. Dostupný také z <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1961-141>

Česko. Zákon č. 169/1999 Sb. ze dne 30. června 1999 o výkonu trestu odnětí svobody a o změně některých souvisejících zákonů. In. *Sbírka zákonů České republiky. 1999*. Dostupné také z <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1999-169>

Česko. Zákon č. 40/2009 Sb. ze dne 8. ledna 2009 trestní zákoník. In. *Sbírka zákonů České republiky. 2009*. Dostupná také z <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2009-40>

Česko. Zákon č. 555/1992 Sb. ze dne 17. listopadu 1992 o Vězeňské službě a justiční strážní České republiky. In. *Sbírka zákonů České republiky. 1992*. Dostupný také z <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1992-555>

Webové stránky:

Děti vězňených rodičů. In Český helsinský výbor, 2016 [online]. [cit 30.12.2016]. Dostupné z <http://www.helcom.cz/cs/co-delame/projektova-cinnost/deti-veznenych-rodicu/>

Duchovenská péče, 2010. In Vězeňská služba České republiky, 2012 [online]. [cit 28.11.2016]. Dostupné z <http://www.vscr.cz/generalni-reditelstvi-19/onas/duchovni-sluzba-1287/zakladni-informace/english-summary-prison-pastoral-care-6573>

Leges sine moribus vanae, 2014. In. *Jan Sokol, 2014*. [online]. [cit. 11.12.2016]. Dostupné z <http://www.jansokol.cz/2014/03/leges-sine-moribus-vanae/>

Vězeňská služba, 2015. In Vězeňská služba České republiky, 2012 [online]. [cit 28.11.2016]. Dostupné z <http://www.vscr.cz/generalni-reditelstvi-19/onas/zakladni-informace-4/cile-a-poslani-vs-cr-6124>